

BIBLIA ÎN SPAȚIUL EST-SLAV ȘI ÎN CEL DE INTERFERENȚĂ CU LUMEA ROMÂNEASCĂ (SEC. XV – ÎNC. SEC. XIX)

ANDREI EȘANU, VALENTINA EȘANU
Institutul de Istorie din Chișinău
acad_andrei_esanu@yahoo.com

Până la creștinarea slavilor de sud și a celor de est și până la misiunea fraților Kiril și Metodiu în Moravia Mare (secolele IX-X), *Biblia*, de la crearea ei, pe parcurs de mai mult de un mileniu (sec. IX-VIII î. Hr. – sec. II d. Hr.), a avut o bogată istorie, circulând sub formă de manuscrise în Antichitate și în Evul Mediu, în Orientul Apropiat, în Nordul Africii și întreg Imperiu Roman, apoi și în întreaga Europă prin creștinarea altor spații europene. Acest fenomen cultural-spiritual de importanță epocală a fost și mai continuă să fie studiat deosebit de temeinic în întreaga lume.

Odată cu creștinarea slavilor de sud, a bulgarilor în special (în anul 865), a început și traducerea unor cărți din *Vechiul și Noul Testament* în limba slavonă, numită și slavă veche bisericească. Fenomenul a continuat prin creștinarea slavilor de Răsărit (988), eveniment prin care au fost puse începuturile receptării scrisului chirilic în limba slavă veche și a primelor cărți sau texte biblice din *Vechiul și Noul Testament* la Kiev, apoi și în întreaga Rusie Veche. Dacă la început ierarhii și propovăduitorii credinței creștine erau aduși în spațiul est-slav cu sprijinul patriarhilor de Constantinopol din lumea sud-slavă, și mai ales din Țaratul Bulgariei, apoi, treptat, atât în capitala Rusiei Kieveene, cât și în alte părți ale spațiului etnic est-slav sunt înălțate biserici, fondate mănăstiri și schituri ortodoxe pe lângă care încep să-și desfășoare activitatea centre de instruire a clerului și de copiere a diferitelor cărți ale *Vechiului și Noului Testament* sau a altor cărți necesare oficerii slujbei creștine ortodoxe.

Traducerea primelor texte biblice în limba slavonă s-a efectuat la început de cele mai multe ori de pe manuscrise în limba greacă veche, care aveau o largă răspândire în Bizanț și în spațiile culturale limitrofe. Se admite, aducându-se de oamenii de știință mai multe exemple în această privință, că pentru a efectua tălmăcirii cât mai exacte în limba slavă veche cărturarilor bizantini și sud-slavi nu rareori apelau și la redacții ale cărților biblice în limbile evreiască și latină. Dacă la începuturi (sec. X-XI), precum am arătat, când în Rusia Kieveană se consolida religia nouă creștină, textele unor cărți biblice erau aduse din centrele cărturărești sud-slave și bizantine, de pe care erau realizate copii, ca acestea să fie puse la dispoziția clerului est-slav în plin proces de formare, apoi în continuare treptat în această parte a Europei s-au format centre cărturărești cum ar fi cele din Kiev, Marele Novgorod, Pscov, Tveri, unele mănăstiri ș.a. (KNIG. ROS., 35). Astfel, s-au format și buni cunoscători ai întreg spectrului de cărți religioase creștine, care nu numai copiau vechile izvoade

aduse din sudul Dunării, dar și efectuau noi traduceri ale literaturii creștine, între care și diferite cărți ale *Vechiului* și *Noului Testament*, alături de Paterice, Nomocanoane, Învățăturii ale Sfinților Părinți ș.a. Pe această cale, în paralel cu codicele aduse din lumea sud-slavă și Bizanț au început să ocupe un loc tot mai important și traducerea efectuată de pe originalele grecești în estul slav al Europei.

Mai târziu, în condițiile când bibliotecile și scriptoriile balcanice, cele sud-slave în special (din Bulgaria, Serbia, Muntenegru ș.a.), suferă mult de pe urma cuceririlor otomane, o parte din cărțile copiate în cnezatele est-slave (Kievean, Novgorodean, Vladimiro-Suzdalian, Halici-Volânian ș.a.), inclusiv cărți din ciclurile biblice, ajung la bulgari și sârbi, contribuind la menținerea vieții creștine ortodoxe pe aceste meleaguri. Drept exemplu în această privință poate servi *Evangeliiarul lui Dobromir* (*Добромирово Евангелие*) din sec. al XII-lea, care a circulat în sudul Dunării, ajungând și în posesia lui „popa Petru din Nicopol de pe Dunăre” în 1568 (CAT. SSSR, 111-112, nr. 71)¹. Mai mult, cercetările au arătat că un șir de scrieri ale cărturarilor din Rusia Kieveană au fost receptate în literaturile sud-slave până la căderea Bulgariei și Serbiei sub stăpânirea otomană, iar de acolo acestea, în redacție medio-bulgară sau sârbească, au ajuns în secolele XV-XVI și în țările române, unde au fost copiate și răspândite, contribuind la crearea atmosferei cultural-spirituale în alt spațiu – cel românesc (mai detaliat vezi: EȘANU 2013; EȘANU/EȘANU 2018a).

Întrucât în calea acestor schimburi culturale pe parcurs de secole s-au aflat românii, odată cu cristalizarea primelor formațiuni statale românești a avut loc și procesul de constituire a structurilor ecleziastice din lumea românească. Vecinătatea imediată a românilor cu lumea sud și est-slavă a dus la receptarea treptată a culturii scrise a primelor cărți bisericești creștine, proces care a avut loc prin sec. XIII-XIV, ba poate și mai înainte, din Bulgaria, Serbia și cnezatul Halici-Volânian, unde existau de mai multă vreme centre ecleziastice și scriitorii în limba slavonă. Chiar dacă, mai ales din sec. XIV-XV, în țările române au fost copiate, pe la episcopiiile, mănăstirile din partea locului, un număr tot mai mare de cărți bisericești în limba slavonă după izvoade și modele sud și est-slave, în paralel, pe meleagurile locuite de români continuau să fie aduse prin pelerini, monahi ș.a. (care se refugiau din calea crotopitorilor străini) alte cărți care completau bibliotecile lăcașelor sfinte. Procesul de receptare a cărții creștine religioase din aceste arii cultural-spirituale a continuat și în secolele XVI-XVIII.

Întrucât în centrul atenției comunicării noastre se află *Biblia*, mai exact cărțile biblice, căci în această arie geografică Cartea Sfântă în forma ei integrală se întâlnește mult mai târziu, la sf. sec. al XV-lea, în continuare ne propunem să urmărim, fie și în linii mari, care dintre cărțile *Vechiului* și *Noului Testament* au fost receptate, copiate și multiplicat în lumea est-slavă cu începere din perioada de după creștinarea Rusiei Kieveane.

De mai multă vreme s-a stabilit că dintre primele cărți traduse în limba slavă veche după creștinarea bulgarilor în sec. IX-X făceau parte *Evangelia* (așa – numită

¹ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Q. II. I. 55).

Evangelhia – *Tetr* sau *Tetraevangelie*, care întrunea cele patru evanghelii canonice, în slavonește numită *Чемсрпоевангеліе*), *Apostolul*, *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul* din *Noul Testament*, *Psaltirea* și alte cărți (*Cartea Rut*, *Pildele lui Solomon*, *Ecclesiastul*, *Cântarea Cântărilor*, *Cartea înțelepciunii lui Isus*, *fiul lui Sirah*) din *Veciul Testament*, precum și *Paremiile*² și diferite Vieți de Sfinți. Aceste traduceri au fost efectuate în baza noului alfabet slav (la temelie a fost pus alfabetul grecesc, la care s-au adăugat altele, pentru a reda întreg spectrul de sunete ale limbii slavone, la început de 38, apoi 43 de litere) inventat de marii cărturari misionari bizantini Constantin-Kiril (cca 827-869) și fratele său Metodi (815-885) cu ocazia îndeplinirii misiunii lor de creștinare în Moravia Mare. Conform tradiției, încă până la plecarea în Moravia aceștia au tradus *Evangelhia Apracos*³, ca în timpul misiunii propriu-zise să fie tradusă *Evangelhia completă* până la nivelul de *Tetr*. În paralel au fost exprimate păreri conform cărora la început a fost tradusă complet *Tetraevangelia* însoțită de delimitări speciale pentru citiri în timpul slujbei.

Această operă de traducere și copiere a cărților bisericești din limba greacă în cea slavă a fost continuată în sec. IX-X de ucenicii acestora în Moravia, Panonia și ulterior în Bulgaria, unde au întemeiat importante centre cărturărești (scriptorii și biblioteci), traducând *Nomocanonul*, *Patericul*, *Mineie* (РЕК.ПОЛ., 306, nr. 633), *Învățăturile Sfinților Părinți* și alte cărți religioase (VLADIMIROV, 49). Odată cu creștinarea Rusiei Kievene de către cneazul Vladimir, în 988, primele cărți creștine în limba slavă și în primul rând *Evangelhia* au fost aduse din Țaratul Bulgar, ca în scurtă vreme să înceapă copierea acestor scrieri și la Kiev. Dintre cele mai vechi texte ale unor cărți biblice copiate în sec. X-XII în lumea est-slavă fac parte *Evangelhia Apracos Scurt*, numită și „Cartea lui Sava” (*Савина Книга*), în limba slavă bisericească de redacție rusă veche din sec. X-XI (CAT. ȚGADA, 23-31, nr. 1)⁴ (vezi Figura 1); *Evangelhia lui Ostromir* (*Остромирово Евангелие Анпракос Крамкий*), copiată în 1056-1057 de diaconul Grigori pentru posadnicul novgorodean Ostromir⁵ (CAT. SSSR, 33-36, nr. 3) (Figura 2), care se distinge prin bogate ornamente, frontispicii, inițiale, miniaturi și chipuri de evangheliști, monument de artă medievală rusă care s-a păstrat destul de bine. Ulterior, multe din codicele vechi rusești au preluat și au îmbogățit experiența de înfrumusețare și ilustrare a cărții vechi est-slave, cum ar fi *Miscelanul lui Sveatoslav* (*Изборник Святослава*) din 1073⁶ (CAT. SSSR, 36-49, nr. 4),

² *Paremiile* reprezintă o carte de slujbă bisericească, care conține fragmente, numite *paremii* din *Veciul Testament*, incluse cu începere din sec. al XIII-lea în Triod și Mineie.

³ *Evangelhia-Apracos* sunt de două feluri: una scurtă și alta completă; ambele conțin fragmente pentru citire în toate zilele Cincizecimii, iar cea scurtă, de la Cincizecime până la Anul Nou bisericesc (1 septembrie) și de la Anul Nou până la Postul cel Mare, conține „citirile” doar pentru zilele de sâmbătă și duminică, pe când cele complete – și în celelalte zile.

⁴ Problema atribuirii acestui codice unui mediu cultural sau altuia este una viu discutată în știința istorică și filologică europeană. Or, unii istorici îl atribuie mai curând spațiului etnic românesc (BOGDAN, 95).

⁵ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (ФОНД II I. 5).

⁶ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (СНН. 1043 (СНН. 31-А)).

care cuprinde mari fragmente din *Cartea înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirab* (Figura 3); *Evanghelia* (*Архангельское Евангелие Апракос Краткий*) din 1092⁷ (CAT. SSSR, 43-46, nr. 6) (Figura 4); *Psaltirea* din sec. al XI-lea (*Бычковская Псалтирь*)⁸ (CAT. SSSR, 71, nr. 28); o altă *Psaltire* din sec. al XI-lea provenită de la mănăstirea Ciud (*Чудов*)⁹ (CAT. SSSR, 73-74, nr. 31); *Evanghelia lui Mstislav* (*Мстиславово Евангелие Апракос Полный*) din 1115-1117¹⁰ (CAT. SSSR, 90-92, nr. 51) (Figura 5); *Evanghelia Apracos* (*Юрьевское Евангелие*) din 1119-1128¹¹ (CAT. SSSR, 92-94, nr. 52) (Figura 6); *Evanghelia* (*Симеоново Евангелие Апракос Полный*) din 1164¹² (CAT. SSSR, 96-99, nr. 55); *Apostol* (*Апостол Апракос Краткий „Охридский”*)¹³ (CAT. SSSR, 136-138, nr. 109) din sec. al XII-lea; *Apostol* (*Апостол Апракос Полный „Слепченский”*) (CAT. SSSR, 138-142, nr. 110-114); *Evanghelia* (*Евангелие Апракос Полный „Милятино”*) din sec. al XII-lea¹⁴ (CAT. SSSR, 143-144, nr. 117) ș.a.

Un interes aparte prezintă *Evanghelia învătătoare* de Constantin „Bolgarskii” din sec. al XII-lea¹⁵ (CAT. SSSR, 144-146, nr. 118) și alta din 1286¹⁶ (CAT. SSSR, 214, nr. 187), precum și *Evanghelia Tâlcuită* de Teofilact „Bolgarskii”¹⁷ (CAT. SSSR, 256, nr. 259), care se deosebește cu mult prin conținutul ei de *Evanghelia Tetr* și *Evanghelia Apracos* care circulau în epocă, conținând 51 de predici duminicale, o amplă „Invățătură bisericească” cu privire la așezământul bisericii și al Liturghiei lui Gherman, Patriarhul Constantinopolului; „Istории” care conțin și o cronologie a persoanelor și evenimentelor de la facerea lumii până la sfârșitul sec. al IX-lea.

Cu începere de la hotarul sec. XII-XIII crește numărul cărților copiate, inclusiv al celor din spectrul care ne interesează în studiul de față. Din aceeași perioadă, fie integral, fie fragmentar, au ajuns până în zilele noastre un număr tot mai mare de exemplare ale cărților biblice (CAT. SSSR, 164-170, nr. 142-152). Mai ales în cel din urmă secol, sunt copiate cu anumite comentarii (tâlcuiri) și un anumit număr de cărți ale *Sfintei Scripturi*, fapt care denotă un grad mai înalt de pregătire teologică a cărturarilor est-slavi. Ca prim exemplu în această privință poate servi un *Apostol Tâlcuit* (*Толковный Апостол*) din 1220¹⁸ (CAT. SSSR, 197-198, nr. 175) (Figura 7) și altul din 1276-1277¹⁹ (CAT. SSSR, 206-207, nr. 182). Cu începere de la hotarul sec.

⁷ Se păstrează astăzi la Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (M. 1666).

⁸ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Q.g. I.73).

⁹ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (Чуд. 7).

¹⁰ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (Син. 1203).

¹¹ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (Син. 1003).

¹² Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (Рум. 103).

¹³ Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (Григ. 13 (M.1695)).

¹⁴ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (F.п. I.7).

¹⁵ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (Син. 262).

¹⁶ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Гильф. 32).

¹⁷ Se păstrează astăzi în Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg (4.9.11 Фина. 11).

¹⁸ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (Син. 7).

¹⁹ Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (Григ., 15.I (M.1697)).

XIII-XIV, pe lângă *Apostolul Apracos Scurt*²⁰ (CAT. SSSR, 339, nr. 420) se întâlnește copiat mai frecvent *Apostolul Apracos Complet* (CAT. SSSR, 340-342, nr. 421-425). Până la sfârșitul sec. al XIV-lea, numărul codicelor care conțin *Apostolul*, inclusiv *Apracos complet, scurt și tâlcuit*, este în creștere continuă, fiind identificate în spațiul geografic arătat în titlul catalogului la care ne referim 58 de manuscrise. În acest din urmă segment cronologic, în istoria *Apostolului* est-slav sau rusesc apare o nouă categorie de *Apostol-Evanghelie Apracos Complet* și altul *Scurt*, precum și *Apostol-Evanghelie la Praznice* (CAT. SNG, 97-190, nr. 5-62).

În număr tot mai mare este copiată în secolul al XIII-lea *Evanghelia Apracos* în variantele ei „completă” (CAT. SSSR, 291-296, nr. 335-342) și „scurtă” (CAT. SSSR, 243-246, 290, nr. 230-235, 334); dintre acestea, unele sunt date exact, cum ar fi *Evangheliarul Apracos Complet* (CAT. SSSR, 246-253, nr. 236-248) din 1270, numit și *Evanghelia lui Simon* (*Симоново Евангелие*, „Лотыша”)²¹ (CAT. SSSR, 202-203, nr. 179), și alta din 1284²² (CAT. SSSR, 212, nr. 185). De pe la sfârșitul sec. al XIII-lea și începutul celui următor este în creștere permanentă numărul codicelor de *Evanghelii Apracos Scurte* (CAT. SSSR, 344-346, nr. 430-434) și *Evanghelii Apracos Complete* (CAT. SSSR, 346-348, nr. 435-439). Dintre cărțile *Noului Testament*, cea mai largă circulație în mediul ecleziastic din estul slav al Europei l-a avut în sec. al XIV-lea – înc. sec. al XV-lea *Evanghelia*, încât până astăzi au fost identificate 13 exemplare de *Evanghelia Apracos Scurt* (CAT. SNG, 208-222, nr. 97-109), 98 – *Evanghelia Apracos Complet* (CAT. SNG, 224-355, nr. 111-208), 20 exemplare *Apracos* (CAT. SNG, 356-366, nr. 209-228), 94 – *Evanghelia Tetr* (CAT. SNG, 367-472, nr. 229-321), 2 manuscrise cu *Evanghelia Tâlcuită* (CAT. SNG, 473-476, nr. 323-324) și o *Evanghelia Învățătoare* (CAT. SNG, 476-477, nr. 325).

Judecând după manuscrisele din secolele XI-XIII, fie texte integrale, fie fragmentare, păstrate până astăzi în arhive, biblioteci, muzee din estul Europei, spre deosebire de *Evangheliile Apracos* sau cele de *Învățătură*, mai rar se copia și circula în spațiul est-slav *Evanghelia Tetr*, încât cel mai timpuriu dintre aceste din urmă codice, un fragment din *Evanghelia după Matei*, datează din prima jumătate a sec. al XIII-lea (*Стаматово Евангелие*)²³ (CAT. SSSR, 225, nr. 200), ca în următoarea perioadă, a doua jumătate a aceluiași secol (CAT. SSSR, 297-300, nr. 346-353) și mai ales prima jumătate a sec. al XIV-lea, numărul *Tetraevangheliarelor* să crească neîncetat (CAT. SSSR, 350-353, nr. 445-452).

Dintre cărțile *Noului Testament*, mai slab în secolele XI-XIII este reprezentată *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul*, încât o primă redacție est-slavă o întâlnim doar în cel din urmă secol, fiind vorba de un codice care conține, pe lângă textul

²⁰ Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (M.11100).

²¹ Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (Рум., 105).

²² Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Гильф. 1).

²³ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Археол. Об-ва, 338). Pentru alte exemple, vezi CAT. SSSR, 255, nr. 255, 256.

propriu-zis, și tâlcuiri ale lui Andrei din Cezareea²⁴ (CAT. SSSR, 241, nr. 223). Deși în sec. al XIV-lea numărul copiilor acestei părți a *Nonlui Testament* este într-o anumită creștere, totuși aceasta este reprezentată destul de slab în panorama codicelor est-slave biblice, fiind identificate doar patru pergamente „apocaliptice”, toate incluzând și comentariile lui Andrei din Cezareea (CAT. SNG, 93-97, nr. 1-4).

De asemenea, în sec. al XIII-lea sunt în circulație și *paremiinice* cu fragmente din *Vechiul Testament*, cum ar fi cel din 1271 (*Захарийский Паремийник*)²⁵ (CAT. SSSR, 205-206, nr. 181), cuprinzând fragmente pentru citire de la praznicul Nașterii lui Hristos până la sărbătoarea Tuturor Sfinților, precum și cele date aproximativ din prima (CAT. SSSR, 235-237, 269-270, nr. 215, 216, 217, 287, 288) și a doua jumătate (CAT. SSSR, 309-311, nr. 371-374) a sec. al XIII-lea.

Tot mai frecvent este copiată și *Psaltirea*, ajungând până la noi în câteva codice din prima jumătate a sec. al XIII-lea (CAT. SSSR, 273-275, nr. 299-302) și în altele din a doua jumătate a aceluiași secol (CAT. SSSR, 316-319, nr. 382-384), perioadă când apar copiate și primele codice conținând *Psaltirea Tâlcuită*, adică comentată de Atanasie din Alexandria²⁶ (CAT. SSSR, 319-320, nr. 385). Din sec. al XIV-lea cercetătorii au atras atenția mai ales asupra *Psaltirii cu Ceasoslov*, numită „de Smolensk” sau „Arhanghel”, care se păstrează în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (KNIG. ROS., 42).

La fel ca și în secolele XI-XIII, în veacul următor, al XIV-lea, în spațiul est-slav sunt deosebit de slab reprezentate prin copii manuscrise cărțile *Vechiului Testament*, încât după identificările efectuate de savanții ruși în frunte cu S. O. Șmidt puține dintre acestea conțin **cărți din partea întâi a Sfintei Scripturi** (CAT. SNG, 170-176, nr. 63-65). **Primul** dintre aceste manuscrise, de redacție rusă veche, datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și include *Pentateucul lui Moisei* (CAT. SNG, 170-172, nr. 63), cărți care erau citite, studiate, precum va arăta mai târziu Dimitrie Cantemir, și de fiii de boieri moldoveni care, pe lângă slava veche bisericească, începuseră din sec. al XVII-lea să învețe și limbile greacă și latină (CANTEMIR, 339). **Alt manuscris** cu cărți biblice, de astă dată în limba medio-bulgară, fapt care ne arată că a avut la bază un izvod sud-slav (atât de bine cunoscut în țările române), în volum de 440 file din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, conține alte cărți ale *Vechiului Testament*, incluzând: *Cărțile Regilor*, *Cărțile Prorocilor* (*Ieremia*, *Baruh*, *Plângerile lui Ieremia*, *Epistola lui Ieremia*, *Ioil*, *Amos*, *Avdie*, *Iona*, *Mibeia*, *Naum*, *Avacum*, *Iezechiel*), cu tâlcuirea lui Teodorit, episcopul Chirului, Din prorocirile lui Isaia, Din prorocirile lui Zaharia, Povestirea episcopului Teodorit al Chirului despre prorocirea lui Daniel, Din prorociile lui Maleahi), *Pildele lui Solomon*, *Cântarea Cântărilor*, *Cartea înțelepciunii lui Isus*, *fiul lui Sirab*, *Cartea lui Iov*, cu un cuvânt înainte al lui Polihronie, completări și tâlcuiri aparte (CAT. SNG, 172-174, nr. 64;

²⁴ Se păstrează astăzi în Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg (НИКОЛЬСК. 1).

²⁵ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Q.п. I.13).

²⁶ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (Погод. 8).

PELIN, 25-26, nr. 7). **Al treilea** codice, un pergament de 167 file, datat cu sfârșitul sec. al XIV-lea – înc. sec. al XV-lea, de redacție rusă veche, conține cărțile biblice ale lui *Iosua Navi*, *a Judecătorilor*, *Rut* și *Esterei*, cu completări din *Cărțile Cronichilor* (CAT. SNG, 175-176, nr. 65). **Al patrulea**, de redacție rusă veche de la hotarul sec. XIV-XV, include *Cartea lui Iov* cu tâlcuiri de Olimpiodor din Alexandria (CAT. SNG, 507-508, nr. 352). Scrutând una dintre cele mai bogate colecții de manuscrise slavo-ruse din sec. al XV-lea păstrate în Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei, și în această perioadă din cărțile *Bibliei* a continuat copierea în număr mare a diferitor *Evangheliare* (CAT. RGADA, 53-86, nr. 7-20) și doar sporadic a cărților din *Vechiul Testament*, fiind vorba de un codice *Pentateucul lui Moisei* (CAT. RGADA, 48-50, nr. 4) și de câteva copii ale *Psaltirii* (CAT. RGADA, 192-205, nr. 74-78).

Astfel, treptat, în Rusia Kieveană și mai ales după scindarea acesteia în mai multe cnezate (cu începere din sec. al XIII-lea), la slavii de est apar și primele centre culturale ecleziastice în care se efectuează nu numai copierea codicelor respective, dar se fac și traduceri ale aceluiași cărți ale *Vechiului* și *Noului Testament* din limba greacă în cea slavă veche bisericească de redacție rusă. Dacă la început sunt traduse parțial sau integral cărțile *Noului Testament*, cel mai frecvent fiind vorba de cele patru evanghelii, apoi mai târziu sunt traduse și cărțile *Vechiului Testament*.

O anumită activitate de copiere sau de traducere a unor cărți biblice este atestată din timpuri destul de vechi și în zona învecinată cu **spațiul etnic și cultural românesc**, fiind vorba de Rusia Haliciană, codice pe care le prezentăm în cele ce urmează în ordine cronologică. *Tetraevanghelia din 1144*, numită și „Evanghelia Haliciană” (dat fiind faptul că a fost întocmită în cnezatul Halici-Volânia), o anumită vreme a circulat și în Țara Moldovei, căci, precum reiese dintr-o însemnare de pe acest codice, la 28 noiembrie 1679 Dosoftei, Mitropolitul Sucevei și al întregii Moldove, porunca ca această carte „să fie întoarsă la locul ei...” (continuarea însemnării este ruptă)²⁷ (CAT. SSSR, 94-95, nr. 53). Întrucât mitropolitul Dosoftei a părăsit Moldova împreună cu regele Poloniei în 1686, putem afirma cu deplină convingere că, pe când era efectuată însemnarea, acest *Evangheliar* era de o anumită vreme în circulație pe meleaguri moldave.

Din aceeași zonă de interferență etnică și culturală româno-slavă cu Rusia de sud-vest provin alte trei codice din sec. al XIII-lea, dintre care unul reprezintă o traducere (nu mai târziu de sec. al XIII-lea) din limba evreiască veche a *Cărții Esterei*, al doilea – un *Evangheliar Apracos Complet* din **1266-1301**, numit și „Evanghelia Haliciană” (*Галицкое Евангелие*)²⁸ (CAT. SSSR, 202-203, nr. 179), iar în al treilea caz este vorba de o altă *Evangheliar Apracos pe Scurt* (*Евсевиево Евангелие*) copiată de un Evseviev prin **1282/1283**²⁹ (CAT. SSSR, 211-212, nr. 184), la Przemyśl sau Holm, episcopii ortodoxe cu care românii au întreținut legături din timpuri mai vechi,

²⁷ Se păstrează astăzi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (Син. 404).

²⁸ Se păstrează astăzi în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg (F.п. I.64).

²⁹ Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (fond. 178, Музейное собрание, nr. 3168). PELIN, 20-21, nr. 1.

având pe la mijlocul sec. al XIV-lea în fruntea Episcopiei din Przemysł pe „Chiril voloh”, adică românul (vezi mai detaliat în EȘANU/EȘANU 2018b, 122-124), lucrări care au avut eventual o anumită circulație și în spațiul românesc. Nu se știe când și în ce împrejurări cel din urmă *Evangheliar* a ajuns în Moldova, fiind dăruit în jurul anului 1600 unei mănăstiri din partea locului. Precum se vede dintr-o însemnare de pe acest manuscris în limbile greacă, latină și slavonă, *Evangheliarul* în cauză a fost dat de către un „Ștefan voievod”, probabil Ștefan Tomșa, domn al Țării Moldovei (1611-1615). În aceeași arie de cultură românească cartea rămânea și în timpul domniei lui Vasile Lupu, de când ne parvine, de la filele 4^v-19, însemnarea în limba română din 15 august 1639 (din păcate puternic ștearsă) cu mențiunea unui nume românesc, după cum admit editorii „Vondor Gavril” sau Verder Gavriil³⁰. Manuscrisul a rămas în spațiul românesc până în 1893, când Muzeul Rumeanțev din Moscova l-a achiziționat de la frații Șaraga, anticari din Iași (PELIN, 20-21, nr. 1; cercetătoarea atribuie acest codice culturii scrise românești).

Alt codice, de astă dată din a **doua jumătate a secolului al XIV-lea**, cuprinzând mai multe cărți din *Vechiul Testament*, arătat mai sus, trecut în Catalogul la care ne referim în studiul de față drept *cărți biblice*, de asemenea a circulat în Țara Moldovei încă din secolul al XVI-lea, căci la fila 1^v aflăm însemnări care arată direct acest fapt: „Іѡ ІІ[н]кѢ(л) воєво(да) Б[о]жію м[н]л[о](с)тїю г[о]сп[о]д[а]рѣ Земли Мо(л)давскои пише(м) слѣдѣ нашем(Ѣ) ДоумитрѢ вата(р) даємо тї знати еже на(м) жалѣ(т) се(н) ч[е]л[о]вѣкъ ѿ та... [însemnare nefinisată]” (trad.: „Io Iancul voievod (Sasul, 1579-1582), cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, scriem slugii noastre Dumitru vatag și îi dăm de știre că ni s-a jeliuit acest om de la acea...”); „Іѡ Петр воєво(да) Б[о]жію м[н]л[о](с)тїю г[о]сп[о]д[а]рѣ Зе(м)ли Мо(л)да(в)скои пиши слѣдѣ нашемѡу па(н) Еремїа ве(л) дво(р)[ник]” (CAT. SNG, 172, nr. 65) (trad.: „Io Petru (Șchiopul) voievod (1574-1577; 1582-1591), cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, scriem slugii noastre pan Eremia mare vornic (1583-1591 și viitorul domn Ieremia Movilă”). Acest codice biblic a rămas în spațiul vechii Moldove până la 1858, când un locuitor din Iași, F. E. Baimakov, l-a dăruit Bibliotecii Publice (azi Naționale) din Sankt-Petersburg (CAT. SNG, 174, nr. 64).

Din aceeași serie de codice est-slave care au circulat în Evul Mediu în spațiul cultural românesc face parte și o *Evanghelie Tetr* (CAT. SNG, 433-435, nr. 292) de redacție medio-bulgară copiată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea care la filele 77-85 conține o însemnare din secolele XVII-XVIII parțial în slavă și română cu caractere chirilice: „Ѧо нма ѡтца и с[ъ]на и с[в]а[т]аго д[о]уха и н[ъ] и пр[с]но и во вѣки вѣко(м) амы(н). Ічаст[ъ] карт[е] св[ѣ]т[а]т[ъ] С[в]а[т]аго І[с]х[р]іста...” (trad.: „În numele Tatălui și Fiului și Sfântului Duh și acum și pururea și în vecii vecilor amin. Această carte Sfântă Evanghelie...”). Manuscrisul a ajuns în mâinile colecționarilor ruși la începutul sec. al XIX-lea, ca în deceniile următoare să fie dăruit Bibliotecii Publice din Sankt-Petersburg (CAT. SNG, 435, nr. 292). În aceeași categorie trebuie

³⁰ Probabil Gavriil Coci, hatman (1634-1651), fratele mai mic al lui Vasile Lupu voievod, sau Gavriil (Gavrilaș) Matiaș, mare logofăt (1636-1651).

trecută și *Evangelia Tetr* copiată la hotarul sec. XIV-XV, care ulterior a ajuns în Biblioteca Mănăstirii Neamț din Moldova, ca în 1861 să fie adusă în Mănăstirea Noul Neamț recent fondată în Basarabia (CAT. NNEAMȚ, 82-83, nr. 4(3); CAT. SNG, 465-466, nr. 316).

Dintre alte cărți ale *Noului Testament* copiate în spațiul est-slav în secolul al XIV-lea care au ajuns ulterior și în țările române a fost și una (de izvod sârbesc) dintre cele patru copii ale *Apocalipsei* cunoscute astăzi. Acest *Apocalips cu Tâlcuire de Andrei din Cezareea* (datat de P. P. Panaitescu cu 1399-1420, iar de specialiștii ruși cu 1354-1375) a ajuns în Biblioteca Mănăstirii Neamț, fiind trecut mai târziu în fondul slav al Bibliotecii Academiei Române (PANAITESCU, 127-128, nr. 100; CAT. SNG, 94, nr. 2). Precum au constatat editorii Catalogului rusesc citat (CAT. SNG, 172-174, nr. 64), după 1898 două file din acest codice au ajuns în fondul Arsenie Stadnițkii din Muzeul Rezervație din Pskov (CAT. PSKOV, 8, nr. 2).

În linii mari, toate aceste cărți ale *Vechiului*³¹ și ale *Noului Testament* fie după originale sud-slave, fie după traduceri efectuate din limba greacă direct în spațiul est-slav laolaltă cu celelalte cărți de slujbă bisericească ortodoxă cum ar fi Liturghierele, Mineile, Patericile, Învățăturile Sfinților Părinți, Triode, Penticostare, Octoihuri ș.a. au circulat în număr tot mai mare în spațiul est-slav și în cel de interferență cu lumea românească până la pătrunderea primelor tipărituri în limba slavă veche provenite din tiparnița lui Schweipolt Fiol (1491-1493) (NEMIROVSKIJ 1996) și din cea din sudul Dunării de la Cetinje (Muntenegru) (1493-1495) (NEMIROVSKIJ 2005).

Cel mai vechi manuscris integral al *Noului Testament* copiat în spațiul est-slav păstrat până astăzi este cel de la mănăstirea Ciudov (*Чудовский монастырь*) din Moscova, codice care datează din secolul al XIV-lea³². În schimb, se pare, un text integral al *Vechiului Testament* cu cărțile sale canonice a fost pus laolaltă doar odată cu punerea la punct a unui codice integral manuscris în limba slavă bisericească, către finele secolului al XV-lea. Or, se pare, către această din urmă perioadă încă nu erau tâlmăcite în slavonește toate cărțile *Vechiului Testament*. Această muncă intelectuală de anvergură în premieră pentru lumea est-slavă s-a desfășurat în anturajul arhiepiscopului de Novgorod – Ghenadie, cu începere din 1489, când acesta a întreprins primele acțiuni în vederea identificării și acumulării de manuscrise pentru întocmirea textului integral al *Bibliei*. În munca de alcătuire a codicelui au participat traducătorii Dmitrii Gherasimov și Vlas Ignatov. Prin 1490-1491, la invitația lui Ghenadie la Novgorod, a sosit un monah pe nume Veniamin, de neam ceh sau croat, căruia i s-a încredințat traducerea textelor din *Vechiul Testament* care lipseau în vechile traduceri slave din greacă și care nu se aflau în circulație în lumea est-slavă. În 1492 acesta a tradus din *Vulgata* latină părțile

³¹ Din puținele cărți ale *Vechiului Testament* copiate în scriptoriile Rusiei Kievene este cunoscut un codice de la sfârșitul secolului al XII-lea al *Cărții Prorocului Isaia* (CAT. SSSR, 150, nr. 123). Se păstrează astăzi în Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (M. 640.2).

³² Din păcate, originalul este pierdut, păstrându-se doar o fotocopie din 1887.

prorociilor lui *Ieremia* și *Iezechiel*, iar în 1493 a fost definitivată tălmăcirea celor trei cărți ale *Macabeilor*, fapt care denotă că traducerea și închegarea integrală a *Vechiului Testament* s-a făcut sistematic, carte cu carte, în ordinea cunoscută a *Sfintei Scripturi*. Predoslovia și sumarul au fost traduse după un original german, probabil după ediția în latină a *Bibliei* din Köln (1478) a lui Heinrich Quentell, pe când drept surse ale glosselor au servit *Postilla* de „Nicholas of Lyra” ediția din 1493, *Mammotrectus super Bibliam* de John Marchesinus, precum și *Vocabularius* editat de Reuchlin în 1475 (PIČHADZE, 120-200). Cât privește celelalte cărți ale *Vechiului Testament*, s-a recurs la vechile traduceri din greacă, încât în codicele integral au fost incluse primele 8 cărți (după traducerea școlii de la Preslav în copii de redacție rusă), cele 4 cărți ale *Regilor* (în traducerea tradiției metodiene), *Cartea Esterei*, capitolele 1-9 (după traducere est-slavă din secolul al XIII-lea), *Psaltirea* (în redacția lui Kiprian), cărțile *Pildele lui Solomon*, *Ecleziastul*, *Înțelepciunile lui Isus*, *fiul lui Sirah*, cărțile prorocilor *Sofonie*, *Aghen*, *Zaharia* și *Maleahi* (după traducerea lui Metodiul). Din textele cu tâlcuiri au fost excluse *Cartea lui Iov* (în traducerea tradiției metodiene), *Cântarea Cântărilor* (în traducerea din secolul al XII-lea, posibil de proveniență est-slavă), cărțile prorocilor, cu excepția a patru prorocii mici enumerate mai sus (în traducerea școlii de la Preslav) și *Apocalipsa* (în traducerea tradiției metodiene). Din tâlcuirile de Teodorit din Cir în *Biblia* lui Ghenadie au fost preluate viețile prorocilor, precum și predosloviile la cărțile *Isaia*, *Iezechiel*, prorocii mici și *Plângerile lui Ieremia*. Unele cărți necunoscute tradiției manuscrise slavone au fost traduse după *Vulgata* latină: 1 și 2 *Paralopomena*, 1 *Ezdra*, *Neemia*, 2 și 3 *Ezdra*, *Tobit*, *Iudita*, *Estera* (cap. 10-16), *Înțelepciunea lui Solomon*, prorociile lui *Ieremia*, (cap. 1-25, 45-52) și *Iezechiel* (cap. 45-46), 1-2 *Macabei*, precum și predosloviile la aceste cărți ale Fericitului Ieronim (cu excepția celor la *Estera* și *Ieremia*). Cercetările au arătat că aceste din urmă traduceri se caracterizează prin aspectul lor prea strict apropiat de textul latin, iar unele cuvinte nici nu au fost traduse în slavonă, fiind însoțite doar de unele glose marginale. După același text al *Vulgatei* au fost verificate și vechile traduceri după *Septuaginta*, iar lacunele au fost astfel reconstituite. În acest scop s-a recurs la edițiile *Vulgatei* de la Nürnberg (1487) a lui A. Koberger și la cea de la Basel (1487) a lui N. Kessler sau la cea de-a doua ediție a sa din 1491. Prezența în codicele lui Ghenadie a unor sintagme care nu au corespondente în edițiile arătate mai sus ale *Vulgatei* arată că s-a apelat și la alte izvoare, inclusiv ediția cehă din Praga, 1488 (PIČHADZE; ȚURKAN).

Cât privește *Noul Testament*, în *Biblia* lui Ghenadie au fost incluse cele 4 *Evangelii* și *Apostolul* după o redacție athonită (PIČHADZE, 120-200; ȚURKAN).

Astfel, observăm că munca de pregătire a primului codice integral al *Bibliei* lui Ghenadie (*Геннадиевская Библия*) (Figura 8) în limba slavă veche bisericească a necesitat eforturi sporite pe parcurs de circa 10 ani, fiind atras în această activitate un colectiv de teologi și traducători înzestrați, care au știut să utilizeze în egală măsură atât *Septuaginta*, cât și *Vulgata*. Această redacție în manuscris a *Bibliei* a pus începuturile circulației *Sfintei Scripturi* ca text integral în estul slav al Europei, unde ulterior a fost utilizat la pregătirea primelor ediții în limba slavonă a acestei scrieri

fundamentale a creștinismului. Originalul acestui manuscris nu s-a păstrat, până în zilele noastre au ajuns trei copii din anii '50-'60 ai secolului al XVI-lea (păstrate în Muzeul Istoric de Stat din Moscova), precum și alte 15 copii ale unor părți de la sfârșitul sec. XV-XVI (PIČHADZE, 120-200).

După câte se pare, aceeași *Biblie* a lui Ghenadie a ajuns destul de timpuriu și în sud-estul Europei. Cunoscutul istoric rus E. L. Nemirovskij găsește importante similitudini între redacția în limba slavă din *Biblia* lui Ghenadie din 1499 și prima ediție a *Evangeliei* în lumea creștină ortodoxă, fiind vorba de tipăritura lui Macarie din Țara Românească din 1512 (NEMIROVSKIJ 2008, 521). De altfel, același istoric identifică coincidențe textuale între aceeași ediție macariană și *Tetraevanghelia* din 1472 din colecția mănăstirii Sf. Serghie din Rusia (NEMIROVSKIJ 2008, 521). Aceste similitudini, la fel ca și altele, denotă clar faptul că primul tipograf român cunoștea tradiția scrisă est-slavă (NEMIROVSKIJ 2008, 523-524), cel puțin a *Noului Testament*.

Deși în secolul al XVI-lea în spațiul cultural est-slav a continuat cu o și mai mare intensitate copierea cărților biblice, în paralel se conștientizează faptul că cerința mare de carte poate fi mai ușor acoperită prin tipărire, după exemplul celor din Occident, care cu începere de la mijlocul secolului al XV-lea au reușit să realizeze numeroase ediții ale *Bibliei* și ale unor cărți biblice aparte în limbile latină și greacă, prin fondarea de tipografii.

Un prim pas în această privință l-a făcut cărturarul bielorus **Francisc Scorina** (1486-1550) din Poloczka. Cu toate că la sfârșitul secolului al XV-lea a fost întocmit un codex integral al *Bibliei* în slavonește, totuși în pregătirea primei ediții a *Scripturii* într-o limbă est-slavă acesta a utilizat a treia ediție revăzută a *Bibliei* în limba cehă din 1506. Tipăritura lui Francisc Scorina cu caractere slavone a văzut lumina în 1517-1519 la Praga sub denumirea de ***Biblia Rusească*** (*Библия Руска*). Este vorba de o ediție parțială a Cărții Sfinte care cuprinde primele 8 cărți, *1-4 a Regilor, a Esterii, Iov, Pildele lui Solomon, Plângerile lui Ieremia*, cărțile prorocului *Daniel, Ecclesiastul, Înțelepciunii lui Solomon, Iuditei și Psaltirea* din *Vechiul Testament*, iar celelalte părți, inclusiv *Noul Testament* în redacția lui Francisc Scorina, au rămas în manuscris. Prin tipăritura sa, editorul a urmărit scopul să simplifice textul biblic pentru ca să fie cât mai accesibil oamenilor simpli. În pregătirea ediției sale, Francisc Scorina s-a sprijinit și pe traduceri în limba slavă bisericească, pe care le-a redactat într-o măsură sau alta. Cele mai puține schimbări au fost efectuate în textul *Psaltirii*, al cărții *Numerii*, al *Cântării Cântărilor*. În totalitatea sa, textul lui Scorina poate fi considerat ca o nouă traducere a *Sfintei Scripturi*. Din părțile distinctive ale *Bibliei* lui Scorina, cercetătorii evidențiază abundența de particularități de limbă bielorusă. Drept continuare a operei sale cărturărești, el editează în 1525 la Vilno *Apostolul* în limba slavă bisericească, pe care l-a apropiat ușor de aceeași limbă bielorusă vorbită (PIČHADZE, 120-200).

Edițiile lui Francisc Scorina au avut o circulație restrânsă. Cu toate acestea, nu excludem faptul că fie un exemplar, fie mai multe, au ajuns și în spațiul românesc. Afirmăm aceasta deoarece în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în timpul războaielor ruso-turce, un timp mai îndelungat s-a aflat pe meleagurile noastre în

calitate de comandant suprem al armatei ruse G. A. Poteomkin, care nu numai a publicat în tipografia sa de campanie o serie de cărți, dar și a adunat câte ceva și din cărțile vechi păstrate în bibliotecile mănăstirești din Moldova. Presupunem că exemplarul *Bibliei* lui Scorina din fosta colecție a comandantului rus, dăruită în 1807 unei bibliotecii din orașul Kazan (ulterior ajunsă în Biblioteca Universității din aceeași urbe), provine dintr-o colecție românească.

Munca de traducere a textelor biblice, mai cu seamă a cărților din *Vechiul Testament*, a fost continuată în Rusia Moscovită de precuviosul **Maxim Grecul**, un monah elen, invitat la Moscova la începutul secolului al XVI-lea, în vederea corectării traducerilor slavone ale cărților biblice. El a debutat în 1516 prin corectarea *Psaltirii Tâlcuite*, trecând apoi la redactarea tâlcuirilor la *Apostol*, care aveau până atunci mai multe lacune. În 1552 el a încheiat redactarea și corectarea *Psaltirii* în slavonă. Lui Maxim Grecul îi aparține prima traducere în limba slavă bisericească a *Cărții Esterei* după textul grecesc al *Septuagintei*, precum și a celei de-a patra cărți a *Macabeilor*. De altfel, această din urmă carte a rămas unica traducere în slava bisericească până în timpurile moderne, dat fiind faptul că nu a fost inclusă nici în *Biblia lui Ghenadie*, nici în cele tipărite la Ostrog în 1581 și în cel al țarinei Elizaveta din 1751 și nici în alte ediții grecești de mai târziu (PIČHADZE, 120-200).

Dacă traducerea lui Maxim Grecul efectuate într-un stil grecizat au rămas în manuscris, apoi codicele biblic al lui Ghenadie a servit drept temelie pentru **primele ediții** ale *Evangheliarului* în lumea ortodoxă est-slavă, fiind vorba de *Evanghelia* și *Psaltirea* apărute la Moscova în 1555-1556 și cele tipărite de **Petr Mstislaveț** la Zabludov în 1575-1576. Trebuie să arătăm că aceste ediții ale *Evangheliei*, *Psaltirii* și *Apostolului* au avut răspândire și în lumea românească și mai ales în Țara Moldovei. Astfel, un exemplar al *Evangheliei* tipărite la Moscova în 1555 are însemnări făcute la Hotin prin 1656 și 1669 (SLAV. KNIG., 16-17, nr. 15); alte exemplare ale acestei ediții au fost descoperite în spațiul fostei RSS Moldovenești sau în sudul Basarabiei în timpul unor expediții arheografice organizate de Biblioteca Universității „M. Lomonosov” din Moscova în anii ’70-’80 ai secolului al XX-lea, exemplare care ulterior au intrat în colecția „moldo-ucraineană” a acestei biblioteci (CAT. MOSC., 278, nr. 1, inv. nr. 3033-1-75; nr. 4, inv. nr. 3033-29-75).

În această efervescentă de tipărire a textului integral al *Bibliei*, dar și a unor cărți aparte din *Sfânta Scriptură*, se înscrie și activitatea primului tipograf rus și ucrainean **Ivan Feodorov** (cca 1510 – 5/15 decembrie 1583) (FEOD. PEČ; NEMIROVSKIJ 1985), umanist și iluminist de prim rang din secolul al XVI-lea. Se admite că el ar fi deprins meseria de tipograf la Cracovia (NEMIROVSKIJ 1985, 19-22) sau în mediul lui Francisc Scorina (BOTVINNIK, 14) și că ar fi activat dintru început în tipografia anonimă din Moscova, care a scos la lumină 7 diferite ediții de carte bisericească (NEMIROVSKIJ 1964, 147-255; NEMIROVSKIJ 1985, 91-94).

În 1563 Ivan Feodorov, împreună cu Piotr Timofeev Mstislaveț, fondează la Moscova prima tipografie cu sancțiunea autorităților de stat din Rusia Moscovită (NEMIROVSKIJ 1964, 271-340), sub oblăduirea țarului Ivan cel Groaznic și a mitropolitului Macarie al Moscovei (BOTVINNIK, 14), în care reușesc să scoată la

lumină două cărți: un *Apostol*, 1564 – prima carte exact datată în limba slavă veche la Moscova, în care se constată influențe ale *Molitvenicului* tipărit de Bojidar Vucovici la Veneția în 1520 (NEMIROVSKIJ 1964, 98; TIHOMIROV, 83-93; KNIG. ROS., 63), și un *Ceasovnic*, 1565, în două ediții (tiraje) (NEMIROVSKIJ 1964, 271-318; NEMIROVSKIJ 1985, 98-110) (pe care D. Lihaciov le consideră a fi manuale destinate instruirii copiilor, v. LIHACIOV, 271).

Cu totul altfel stau lucrurile în privința primei ediții a *Apostolului*, tipăritură realizată de Ivan Feodorov la Moscova în 1564, dat fiind faptul că acesta, având școală occidentală (a studiat la Universitatea din Cracovia), nu s-a limitat doar la reproducerea textului după o copie a *Bibliei lui Ghenadie*, ci a recurs de asemenea la codice de redacție mai veche est-slavă, la edițiile latine și grecești, precum și la *Biblia* cehă. Efectuând un substanțial travaliu asupra redacției sale a *Apostolului*, tipograful rus a înlocuit mai multe cuvinte învechite cu sinonime mai frecvent întâlnite în limba slavă bisericească. Cu mici modificări, această primă ediție a *Apostolului* a fost reprodușă în edițiile ulterioare (PIČHADZE, 120-200). În primul rând este vorba de ediția din 1574 de la Lvov efectuată de același Ivan Feodorov.

Învinuiri de erezie de clerul „Iosiflean”, după incendierea tipografiei de gloatele întunecate (KNIG. ROS., 65), cei doi tipografi sunt nevoiți să părăsească Moscova, stabilindu-se în Marele Ducat al Lituaniei, la Zabludov (azi în Polonia), moșia marelui hatman G. A. Hodkevici, mecenat, cu sprijinul căruia reușesc să deschidă o nouă tiparniță de sub teascurile căreia au apărut în 1569 *Evanghelia de învățătură*, peste un an, de astă dată fără Piotr Mstislaveț care a plecat la Vilno (Vilnius), Ivan Feodorov tipărește o *Psaltire cu Ceasoslov* în 1570 (NEMIROVSKIJ 1985, 117-137), cărți destinate pentru instruirea și educarea copiilor în spiritul moralei creștine.

Dintre episoadele vieții și activității sale, din perspectiva studiului de față trebuie subliniat faptul că Ivan Feodorov, cu începere din 1573, când s-a stabilit la Lvov, a avut strânse legături cu Țara Moldovei, precum și cu teritoriile populate de bulgari și sârbi, cu întreg spațiul balcanic aflat sub stăpânire otomană. Se admite chiar că Ivan Feodorov a început încă de pe atunci să pregătească textul complet în slavonește al *Bibliei*. Deosebit de complicată s-a dovedit a fi munca de pregătire pentru tipar a *Vechiului Testament*. În acest scop, tipograful a întreprins căutări fie personal, fie prin anumite persoane ale unor copii ale *Bibliei* sau ale unor părți componente din aceasta, provenite din Moscova și din spațiul sud-est european, de la însuși Patriarhul Constantinopolei și chiar de la Roma (ZERNOVA 1958a, 30).

După cum reiese dintr-o declarație a unui oarecare Ivan din Suceava, document redactat în limba latină la 22 octombrie 1579, prezentată în cârmuirea orașului („войтовском правлении”) Lvov, acesta renunță la orice pretenții față de Ivan Feodorovici (identificat de cercetători cu tipograful Ivan Feodorov), pe care l-a însoțit anterior în călătoria sa prin Moldova („Valahia”, în redacția latină) și

pământurile turcești³³. După cum reiese din alte surse, Ivan Feodorov, însoțit de Ivan din Suceava, a călătorit pe aceste meleaguri în căutare de materiale, mostre și modele pentru tipăriurile sale (NEMIROVSKIJ 1980, 101-102, nr. 5). Se admite că pelerinajul a avut loc între iunie 1577 – martie 1578 sau iunie 1578 – martie 1579, când Ivan Feodorov lipsește din documentele liovene (NEMIROVSKIJ 1985, 176-177). Poate drept recunoștință pentru materialele puse la dispoziție, tipograful rus a dăruit la 1 decembrie 1583, după cum reiese din însemnarea de donație, un exemplar al *Bibliei* (Ostrog, 1581), mănăstirii cu hramul Înălțarea Domnului, numită Pavenița, din Serbia, și că acest exemplar a putut să ajungă la destinație datorită aceluiași Ivan din Suceava (NEMIROVSKIJ 1985, 176).

În 1575 Ivan Feodorov se stabilește pentru un timp la Ostrog, unde este primit în slujbă la influentul cneaz și mecenat Constantin Ostrojskii (care avea pe atunci o școală și o bibliotecă, v. ISAEVICI 1981, 6-7), unde cu sprijinul acestuia a fondat o nouă tiparniță. Prin 1576-1577 cneazul îi încredințează cârmuirea mănăstirii Dermani în Volânia, unde, se pare, a lucrat asupra textului integral al *Bibliei* în limba slavonă. Anume în acest spațiu al Rusiei de sud-vest era deosebit de necesară tipărirea textului integral al *Bibliei* în limba slavonă în condițiile ofensivei romano-catolice și a celei reformate. Deosebit de productivi în activitatea sa de la Ostrog s-au dovedit a fi anii 1578-1581, când apar principalele sale tipăriuri: a doua ediție a *Bucvarului*, 1578 (prima ediție apăruse la Lvov în 1574); ***Noul Testament cu Psaltire*** (*Книга Нового Завета в немже на преди псалмы*) și o ***Cărticică, culegere de lucruri deosebit de trebuincioase...*** (*Книжка собрание вещей нужнейших в кратце скорого ради обретения в Книзе Нового Завета*), ambele apărute în 1580 (ZAPASKO/ISAEVICI, 26, nr. 10-11), aceasta din urmă reprezenta un indice alfabetic și de materii la *Noul Testament cu Psaltire*; iar în 1581 Ivan Feodorov scoate de sub tipar într-un tiraj impunător pentru acele timpuri – până astăzi s-au păstrat peste 300 de exemplare (NEMIROVSKIJ 1991, 199) – prima ediție în limba slavă veche bisericească a Sfintei Scripturi, intitulată: ***Библия, сирѣчь Книгы Ветхаго и Нового Завета по изыскъ словенскъ*** (*Biblia, adică cărțile Vechiului și Noului Testament*), Острог, 12 august 1581, in 2°, [8]+ 276+ +180+30+56+78 f. (=1256 p.). La pregătirea pentru tipar a cărții au participat G. D. Smotrițkij, însuși tipograful Ivan Feodorov, învățații greci Eustatie Natanail și Dionisie Paleolog-Ralli. La temelia ediției a fost pusă una din copiile (din 1499) ale arhiepiscopului de Novgorod Ghenadie, adusă de la Moscova, însă textul a fost coroborat și cu alte vechi texte manuscrise. Dintre sursele grecești au fost folosite ediția aldină a *Bibliei* (Veneția, 1518) și *Biblia poliglota complutense* din 1514-1517.

În unele cărți ale *Bibliei* de la Ostrog (*Psaltirea, Iov, Pildele lui Solomon, Ecleziaștul, Înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah, Prorocii și Tetraevanghelia*) editorii doar au înlăturat unele erori evidente ale copiștilor, fără a efectua verificarea sistematică a textului cu originalele grecești. Conținutul altor cărți ale *Vechiului Testament* au fost supuse

³³ Document păstrat la Arhiva Centrală Istorică de stat a Ucrainei din Lvov, F. 52, R. 2, nr. 383, p. 86, original (FEOD. DRUK., 38-39, nr. 16).

verificărilor doar sporadic, doar în cazurile când s-au constatat diferențe izbitoare între *Septuaginta* și *Vulgata*, iar la cea de a treia carte a *Ezdreri* (a cărei versiune grecească nu exista) verificările s-au făcut după edițiile *Vulgatei*. În același timp, dacă unele cărți ale *Vechiului Testament* au fost lăsate fără nicio precizare, apoi altele au fost redactate radical, încât pot fi considerate noi traduceri.

S-a mai stabilit că pentru partea canonică a *Cărții Esterei* a fost preluată traducerea în slavonește a lui Maxim Grecul, care a fost precizată și redactată după *Septuaginta*, *Vulgata* și alte traduceri slave mai vechi. Cât privește cea de-a treia Carte a *Macabeilor*, a fost tradusă pentru prima dată în slavonește special pentru *Biblia* de la Ostrog după *Septuaginta*, recurgându-se în unele cazuri și la ediții cehe din 1511 sau 1577 ale Scripturii. Alte cărți întrunite în varianta slavonă sub denumirea de *Восьмикнижие* („opt cărți”) au fost redactate după *Septuaginta* cu verificări în unele cazuri după *Vulgata*, fiind supuse totodată unor precizări lexicale. A fost supusă unei prelucrări radicale *Cântarea Cântărilor* împreună cu traducerea tâlcuirii preluată din *Biblia lui Ghenadie*, fiind utilizate și alte redacții slave mai vechi sud-dunărene.

Textul *Apostolului* reproduce ediția lui Ivan Feodorov (Moscova, 1564) cu mici corectări.

Cât privește *Apocalipsa*, sunt constatate de cercetători importante abateri de la textul lui Ghenadie din 1499 și o apropiere vizibilă de redacția *Noului Testament* de la Mănăstirea Ciudov, precum și de unele redacții sud și est-slave.

La redactarea integrală a acestei ediții a *Bibliei* din 1581 a fost strict respectată norma limbii slave bisericești, fiind omise majoritatea rusismelor și latinismelor provenite din traduceri ale unor cărți după *Vulgata* în codicele lui Ghenadie.

Ca primă redacție integrală tipărită a *Bibliei*, ediția de la Ostrog din 1581 a jucat un rol important în stabilizarea normelor literare ale limbii slave bisericești, nu numai pentru popoarele est-slave, dar și pentru lumea românească și cea sud-slavă, unde în Biserică era dominantă limba slavonă. În condițiile când popoarele est-slave făceau parte din mai multe formațiuni statale, *Biblia* de la Ostrog a jucat un rol important în păstrarea unității lor culturale și de credință ortodoxă. Această ediție a fost recunoscută oficial încă de pe atunci de Patriarhia Moscovei și a servit drept temelie pentru edițiile ulterioare ale *Bibliei*. Totodată, tipărirea *Bibliei* de la Ostrog a dus la restrângerea treptată a copierii cărților biblice cu tâlcuirile lor în spațiul est-slav (PIČHADZE, 120-200), înlocuind pe cale largă în Biserica Ortodoxă Rusă numeroase variante scrise ale *Vechiului* și *Noului Testament* cu numeroasele lor erori la multiplicare.

În a doua jumătate a anului 1583 Ivan Feodorov s-a stabilit din nou la Lvov (după activitatea la Ostrog și călătoria în vest), unde intenționa să-și continue activitatea tipografică. Dintre cărțile pe care dorea să le tipărească făceau parte *Psaltirea*, el deținând mostre ale unei *Псалтирь толковая* (adică *Psaltire cu tâlcuire/comentată*) și *Псалтирь волошского извода*³⁴ (adică *Psaltire de izvod moldovenesc*). Se

³⁴ Е. Ружицкий, *Нове про Івана Федорова*, în „Литературна Україна”, Київ, 1972, 14 ноября. Citat după: ISAEVICI 1976, 27.

pare că tot din timpul călătoriei sale în Moldova și la slavii de sud Ivan Feodorov a căutat modele și surse de inspirație pentru *Bucvarul* său, manualul său de știință de carte slavonească în redacțiile din Lvov 1574 (BOTVINNIK, 17-28) și Ostrog 1578 (BOTVINNIK, 29-41).

Investigațiile efectuate de predecesori, la care venim și noi cu anumite completări, permit să afirmăm că edițiile lui Ivan Feodorov efectuate în tipografiile din Moscova (1564-1565), Zabludov (1569-1570), Lvov (1573-1574) și Ostrog (1578-1581) au ajuns pe diferite căi (solii reciproce, peregrini, legături comerciale ș.a.) în centrele ecleziastice românești. Una dintre cele mai timpurii tipărături ale lui Ivan Feodorov este *Evanghelia de învățătură* (*Евангелие Учительное*), Zabludov, 1569³⁵, iar dintre **cele mai cunoscute în Moldova** erau *Psaltirea cu Ceasoslov* (Zabludov, 1570), *Apostolul* (Lvov, 1574) și mai ales *Biblia* (Ostrog, 1581).

Două exemplare ale *Evangheliei de învățătură* tipărite la Zabludov în 1568-1569 de asemenea au ajuns în Moldova, unul a fost trecut într-un „Inventarium” de odore și obiecte ale mănăstirii Putna întocmit la 1796, la rubrica „Cărți slavonești” (COJOCARU 2006, 60, nr. 47.1), având o grăitoare notă marginală, dar fără dată concretă, pe când era cumpărată „de la popa Matei din Orhei, cu un ughi” (MITRIC 2010a, 94). Un alt exemplar, cercetat de noi *de visu*, se păstrează în colecția Bibliotecii Universitare „Mihai Eminescu” din Iași (BODINGER, vol. I, 92, nr. 171, la cota CR. V-178).

A ajuns pe meleagurile noastre și un exemplar al *Psaltirii cu Ceasoslov* în limba slavă bisericească, editată de Ivan Feodorov la Zabludov în 1570, tipăritură care astăzi se păstrează la Lvov în Muzeul de Stat de artă ucraineană la cota Q332, dar care a aparținut odinioară unui mare boier moldovean, fapt despre care ne vorbește o însemnare de la sfârșitul secolului al XVI-lea: „Сию книгѣ рекомии Псалтирь даде па пань Петро Ялботивенский дворникъ Молдавской Земли за дѣши свою и сожителыницы свои Сохия и чадѣ своих и въ дѣши родителей своих даде па издеже въ храмѣ Рождество Пресветаа Владычицы наше Богородици оу село Ропенко, иже [г]де есть поп Прокопие, даде па непорѣшно въ веки въ ЗѢПѣ м[е]сеца септемвриа 3, коли есмѣ бил оу пригоди изгнан [от] нашею земли от проклетихъ тѣрцев” (ISAEVICI 1989, 150) (trad.: „Această carte numită Psaltire am dat-o eu pan Petru Albotă, vornic al Țării Moldovei, de sufletul meu și al soției mele Sohia și al copiilor mei și de sufletul părinților mei am dat eu aici în biserica cu hramul Nașterea Preasfintei Noastre Stăpâne Născătoare de Dumnezeu din satul Ropenko și unde este popa Procopie, dat-am eu să nu fie încălcat în veci în anul 7082 (1574) luna septembrie 7, când eu am fost izgonit din țara noastră de blestemații turci”) (vezi mai detaliat în articolul EȘANU/EȘANU 2014, 229-252, nr. 12).

Altă tipăritură a lui Ivan Feodorov care a avut căutare în mediul românesc a fost *Apostolul* (Lvov, 1574). Despre aceasta ne vorbesc mai multe exemplare ale acestei ediții ajunse până în zilele noastre, dintre care un exemplar astăzi se

³⁵ Azi orașul Zabludov, Polonia, unde se stabilește Ivan Feodorov în 1568 pe moșia lui Grigorii Hodrevici, hatman al Marelui Ducat al Lituaniei (NEMIROVSKIJ 1964, 333).

păstrează în fondurile Bibliotecii Universitare „M. Eminescu” din Iași, la cota CR V-182. Mai multe exemplare ale acestei ediții care au circulat un timp în țările române au ajuns ulterior în colecții din alte țări, între care unul – în colecția Bibliotecii Universității „M. V. Lomonosov” din Moscova, unde este fixată la filele 3-18 însemnarea: „Сію книгу Ап[о]ст[о]ль даю до храму Воведения (!) пр[е]с[в]я[т]ія Б[о]горо[д]ици за отпущеніе греховъ своихъ в монастырь Кордрицу року 1745 іеромонахъ Николай” (POZDEEVA/EROFEEVA/ŠITOVA, 25) (trad.: „Această carte Apostol o dăruiesc la hramul Vovideniei Sfintei Născătoare de Dumnezeu pentru iertarea păcatelor mele la mănăstirea Condrîța [din Basarabia] în anul 1745. Ieromonahul Nicolae”).

Un alt exemplar al ediției din 1574 a *Apostolului* a ajuns într-o colecție privată a lui Luca Dmitrievici Abramkin din regiunea Moscova (Rusia) (RUS. RUK., 57), exemplar care are mai multe însemnări: la f. 55^v: „Изволением Отца съ поспешением, Сына и съвршением Святаго Дѣха изволися богово[язне]ннии раб Божиі Иоданашко с женою своею Анна от село Жидеци, и кѣпи сиа дѣшеспасителнаа книга Праѣи в мѣвѣ себе и родителем своим и даде за неа 10 талерии сребръныхъ и даде сии Праѣии в храм, идеж бѣде требованіе в сѣдѣба церковнаа, гдѣ ж не обретається ина книга. Кѣпи ею от единь человек на име Фокша от таможде, дабы не имал ин никто с нею отдалити ею от сыновъ его или от дѣшерей его на векы веков, Петрашко сын его и Василии сынъ его и Глига и тоде от (?) и дѣши его Съфрония и Антимия и Ларіон. И аще кто бы еи имал отдалити, или продати, или ѡкрасти от родители его, да вѣдет проклят от Господа Бога и от Пречистыя его Богоматери и от Святыхъ Отець, 318, иже в Никеи съшедшихся на Ариа. И да вѣдет сѣд имати с Иродом на векы, амин. В дни благочестиваго господина нашего Ио Арона воевода, в лет[о] „ЗРА (7101)” (trad.: „Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh a binevoit robul lui Dumnezeu Ionașco cu nevasta lui Anna din satul Jidești³⁶ și a cumpărat această carte mântuitoare de suflet Praxiu pentru pomenirea sa și a părinților săi și a dat pentru ea 10 taleri de argint și a dat acest Praxiu în biserică și unde va fi de trebuință la slujba bisericească, unde nu este altă carte. Am cumpărat-o de la un om, pe nume Focșa, tot de acolo și să nu aibă nimeni a o înstrăina de la feciorii săi și de la fiecele sale în vecii vecilor, Petrașco fiul său și Vasiliu fiul său și Gliga și tode din (?) și fiecele Săfronia și Antimia și Larion. Și cine de va îndrăzni să o înstrăineze sau să o vândă sau să o fure de la părinții săi, să fie blestemat de Domnul Dumnezeu și de Preacurata Sa Maica Domnului și de cei 318 Sfinții Părinți de la Niceea care l-au osândit pe Arie. Și să fie judecat laolaltă cu Irod în veci, amin. În zilele binecinstitorului domnului nostru Io Aron [Petru] voievod³⁷, în anul 1592/1593); la fila 90^v-91 se află un text extins în limba română cu caractere chirilice, datat de posesor cu prima jumătate a secolului al XVII-lea, în care se spune despre Ioan Gură de Aur, proslăvirea lui și scurte date biografice, despre a doua venire a lui Iisus Hristos, despre posibilitatea mântuirii, despre egalitatea tuturor în fața lui Dumnezeu ș.a.; la f. 173^v aflăm alte două

³⁶ Probabil este vorba de satul Jidești, sat pe Cracău, din ținutul Neamț (GONȚA, 140).

³⁷ Petru Aron, domn al Țării Moldovei (1591-1595).

însemnări, făcute de două persoane diferite, datate cu secolul al XVII-lea: „**Андрей из Ясс в дни Илиаша воеводы...**” (trad.: „Andrei din Iași în zilele lui Iliăș voievod [1666-1668]...”) și al doilea text purtând o dată mai târzie „**Этот Апостол дан церкви монастыря Пырвоуа. Он был оставлен попоу Георгие Костаке (?)**” (RUS. RUK., 57) (trad.: „Acest Apostol e dat bisericii din mănăstirea Pârful, încredințat popei Gheorghie Costache...”) (vezi mai detaliat în articolul EȘANU/EȘANU 2014, 229-252, nr. 13). Un al patrulea exemplar al aceleiași ediții se păstrează la Biblioteca „V. Stefanic” din Lvov (ISAEVICI 1964, 62-63; cota Ст. IV. 3; cota veche Ст. 1АСП) a Academiei de Științe a Ucrainei, cu deosebit de valoroase însemnări din perioada imediat următoare după tipărire în 1574, care arată cu certitudine că a fost procurat de Gavriil Моѳоc, logofăt al Țării Moldovei³⁸ în domnia lui Petru Șchiopul, cu intenția să-l dăruiască mănăstirii Uniev: „**Сіа книгѣ Апостол передана равом Божиим Гаврилієм Моцоком логофетом Земле Волоскои и преставился в монастыри днйвѣ из маткою своею и вѣнил Апостол тетр дрѳкованый и предал его кѣ Въскресенію. Я кто бы мѣл тѣю книгѣ отдалити от того святого монастыра, то сѣд хощѣ с ним имѣти на страшиѣм сѣд(или)шѣ Христовѣ**” (trad.: „Această carte Apostol transmisă de robul lui Dumnezeu Gavriil Моѳоc logofăt al Țării Moldovei și s-a săvârșit în mănăstirea Uniev și cu mama sa și a cumpărat acest Apostol tetr tipărit și l-a transmis la Înviere (probabil hramul mănăstirii Uniev – n.n.). Și cine va îndrăzni să înstrăineze această carte de la acea sfântă mănăstire, acela să fie judecat la judecata de apoi a lui Hristos”). Exemplarul, însă, a mai rămas în Moldova până cel puțin în domnia lui Miron Barnovschi (1626-1629, 1633). Rarisima relicvă a reapărut în atenție în anul 1874, când făcea parte din colecția Mitropoliei Ortodoxe din Lvov, ca ulterior să ajungă în colecția lui A. S. Petrușevici (PETRUȘEVICI, 27), de la care trece ulterior în Biblioteca Științifică „V. Stefanic” din Lvov (vezi mai detaliat în EȘANU/EȘANU 2014, 229-252, nr. 14). Din aceeași serie face parte și informația conform căreia pe la 1626 „Petrașcu (viitorul mitropolit al Kievului, 1633-1646, Petru Movilă), fiul domnului Moldovei” (Simion Movilă, 1606-1607), a dat Frăției Ortodoxe din Lvov un *Apostol*, o veche tipăritură a lui Ivan Moscvitin³⁹ (evident Ivan Feodorov), care poate fi ediția din 1564 din Moscova sau mai curând cea de la Lvov din 1574.

Nu-i exclus faptul că încă de pe când era în Moldova Petru Movilă avea în posesia sa un exemplar al *Noului Testament cu Psaltire* tipărit de Ivan Feodorov la Ostrog în 1580, fapt despre care ne vorbește chiar *ex-libris*-ul acestuia: „Петр Могила архиеп(ископ) митрополитг рукою власною” (trad.: „Petru Movilă arhiepiscop mitropolit cu mână vlădicească”), ca mai târziu exemplarul să treacă în posesia ieromonahului Antonii К[...], ieromonah de la Lavra Pecerska din Kiev, astăzi păstrat în Muzeul Istoric din Moscova (ISAEVICI 1989, 158; la cota: МНП. 1094).

³⁸ Apare în documente interne ca Моѳоc, mare vornic al Țării de Jos (1592-1594). Vezi GONȚA, 473.

³⁹ *Архив Юго-западной России*, ч.1, том. 11, 369. Apud ISAEVICI/МІҢКО, 54.

În paralel cu Ivan Feodorov, Piotr Timofeev Mstislaveț la Vilnus în 1575 tipărește o *Evanghelie*. Un exemplar al acestei ediții ajunge destul de timpuriu la școala din Șcheii Brașovului, unde se păstrează până astăzi. Pe fila lipită pe prima copertă găsim inscripția: „Pi[sa] az Necula snă Balealo[g] v leat 7120 (1612)”, iar pe ultima copertă nota: „Să să știe această sfântă Ievanghelie că au fost dată de Stoica de Balealog Sfintei biserici de la Șchei și eu Necula păharnicul după moartea teatâni meu datu ... 7141 (1633)”. Tot aici urmează o altă însemnare: „Pisal Radu s[ă]n protopop Teampea ot Brașov 1739, mart 1” (ISAEVICI 1987, 8).

Dintre tipăriturile lui Ivan Feodorov, cea mai largă circulație în țările române a avut-o totuși *Biblia* de la Ostrog, 1581. Istoricul ucrainean Jaroslav Isaevici a întreprins în premieră absolută, în anii '80 ai secolului trecut, încercarea de a identifica în **România** exemplare ale acestei ediții, activitate pe care am continuat-o și noi. În urma acestor investigații au fost identificate mai multe exemplare, pe care le arătăm mai jos:

– două exemplare atestate la Brașov, în Muzeul „Prima Școală Românească” (OLTEAN, 118-119, nr. 29).

Primul este exemplarul cu nr. inv. 127 care făcea parte din biblioteca școlii ortodoxe din suburbia Șcheii Brașovului, cu însemnările: una pe foaia lipită pe copertă: „Scriu eu Stancu, fiul popă Stanciului ot Brașov”; pe fila 1 verso forțat: „Să [să] știe că această Biblie adusă din Țara Ruminească ot București”; tot aici: „Cine face zid de pace, turnuri de frăție, dulce viață făr de gheață, e o bogăție”; pe f. IX verso pecetea veche a Bisericii Sf. Nicolae: „Sfânta Biserică Brașoveană Pravoslavnică”; pe f. ultima forțat: „Am scris Dumitru sãn Crăstea Pop”; pe coperta II, interior: „Să să știe de când am învățat într-aceast[ă] Biblie la Ev[an]ghelie eu, Radu sãn protopot Radu Teampea⁴⁰ ot Brașov. Et sk[r]ipsi [!] ego Rudolphus Tempe. 1736”, precum și „Quando in clausulo ex 2 die Augusti usque ad diem 25 Octom. fui cum meus pater [!] propter nihil” („Când am fost în detenție de la 2 august până la 25 octombrie împreună cu tatăl meu pentru nimic”).

Al doilea exemplar, cu nr. inv. 159, de la Brașov are o notă pe foaia de titlu verso: „С[в]я[т]ыя православныя брашовския церкви” (trad.: „Sfânta Biserică ortodoxă din Brașov”), care pare să fi fost făcută în scurtă vreme după 1581, când și în Transilvania slujba religioasă se oficia în limba slavonă (ISAEVICI 1989, 159). Același exemplar posedă și alte însemnări din secolele XVII-XVIII în limba română, care denotă prezența neîntreruptă a exemplarului în spațiul românesc: pe f. 1 forțat în limba română, grafie chirilică: „Prea luminatului, bun cinstitul și de Dumnezeu iubitul însuși țiitori și pravoslavnic Domn Ion Gligorașcu Ghica voevod zemlia Țării Munteniei”; „Milostivului Domnului Io Duca voevod, Domnul Țării Moldovei”; „A fost și nu este care era să fie, cum era care era să fie. Tot omu e mincinos”; pe f. 1 verso forțat: „De o fi fost când era, n-ai fi mers, ci s-ar fi dus și noi ne-am fi ascuns și aț fi făcut și n-ar fi venit când ne-am fi luat că i-am fi zis și or hi făcut și nu le-r hi zis că ar hi făcut și s-ar fi întors când ne dusesem, erați voi duși,

⁴⁰ Radu Tempea (1691-1742), iluminist român, autor de cronică.

că iale s-ar hi dus și lui zăsesem că era bună și făcurăm. Deca aș fi făcut, tu ce ai fi zis, el s-ar fi luat. I proci”; pe f. 2 r. forzat: „Această sf. carte a Sf. Biserici a B(olgarsechiului). 1768”.

– un exemplar semnalat în 1923 de Dimitrie Dan la **mănăstirea Sucevița** (cota: 345), după o condică de cărți întocmită în 1863 (DAN, 10). Probabil, același exemplar a fost văzut și de Isaevici, dar cu nr. inv. 212, cu însemnarea din secolul al XVII-lea: „Обители Скитския общежит[елной]” (ISAEVICI 1989, 172) (trad.: „A Schitului de trai comun mănăstiresc”). Probabil este vorba de Schitul Mare din Galiția, numit și „Maniava”, fondat în 1611-1612 de Iov Kneaghinițki cu sprijinul soției domnului moldovean Ieremia Movilă și al fiicei sale Maria, căsătorită Potoțki, căreia i-a fost închinată mănăstirea Sucevița cu toate moșile ei, danie întărită de Vasile Lupu, domnul Moldovei, și urmașii săi și susținută de numeroși boieri. Probabil, exemplarul în cauză a fost dăruit Schitului de unul dintre sprijinitorii săi moldoveni, care au fost trecuți drept recunoștință la Pomelnic (ZAHARIUC, 19-26). După câte se vede, exemplarul a ajuns la Sucevița, cu un monah refugiat după desființarea Schitului de către autoritățile austriece în 1785.

– un exemplar păstrat la **Muzeul regional de cercetare a ținutului natal din Cernăuți** cu o însemnare nedescifrată din anul 1581, provenit din colecția Mitropoliei Bucovinei (ISAEVICI 1989, 173), care a adunat cărți manuscrise și tipărite din mănăstirile și schiturile din Bucovina desființate de autoritățile austriece după 1775. Probabil, exemplarul aparținea la o dată anterioară unuia dintre lăcașurile din nordul Țării Moldovei.

– alte șase exemplare sunt atestate la **București**, dintre care, câte unul la Biblioteca Sfântului Sinod (cota II 5060), la Biblioteca Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Române (cota 265), la Biblioteca Națională a României (București) la cota XI-IV. 259 (GUSEVA, vol. I), iar altele 3 păstrate în Secția „Manuscrise și Carte rară” de la Biblioteca Academiei Române, cercetate *de visu*.

Pe exemplarul cu cota CR III 163399 (unicat), lipsă f. 77 și 78, aflăm pe forzat încercări de condei; la fila 1 nota marginală: „А сфинтей Мъньстир Бистрица: храм Оуспеніе Б[огоро]д[и]цы” (trad.: „A Sfintii mănăstiri Bistrița [cu] hramul Adormirea Născătoarei de Dumnezeu”⁴¹), alta pe a doua copertă: „Kasianus Komarinski malorosiyaskago roda ot Korolevstva Polskago” (ISAEVICI 1989, 159) (trad.: „Kasianus Komarinski de neam malorus din Regatul Poloniei”), tot acolo altă însemnare „Аз Иаков многогрѣшнїи пис въ дни Ио Матеѣ⁴², во[ево]д Тоад[ер] архирей, свѣтѣйшїи кир Теофил митриполит⁴³ месеца септѣврѣ ѿ (8) дни въ л[ѣ]тѣ **ЗРНА** (7151 = 1642)” (trad.: „Eu, multpăcătoșul Iacov, am scris în zilele Io Matei voievod, Toad[er] arhieru, preasfințitul chir Teofil mitropolit, luna septembrie 8 zile în anul 1642”); mai jos cu cerneală roșie: „М[е]с[я]ца мартѣ ѿ (2) нед[еля] ѿ (2)

⁴¹ Mănăstirea Bistrița din Valahia.

⁴² Matei Basarab, domn al Țării Românești (1632-1654).

⁴³ Teofil mitropolit al Ungrovlahiei (1637-1648), până la aceasta a fost stareț al mănăstirii Bistrița.

numită *Biblia* în mănăstirea Schitului [Maneava, numit și Schitul Mare, din Galiția] cu toată obștea sobornicească pe timpul fostului igumen Stupnițkij [Varlaam (Stupnițkij), egumenul Schitul Maneava, în 1718] pentru care am dat 115 galbeni cu a sa dreaptă avuție”). Această însemnare, ca și de pe alte cărți de la Schitul Maneava, este asemănătoare, precum observă Isaevici, cu cea de pe *Biblia* de la Ostrog, 1581, păstrată la mănăstirea Sucevița (ISAEVICI 1989, 165).

– un exemplar păstrat în Biblioteca de Stat a Rusiei (fostă V. I. Lenin) **din Moscova** (inv. nr. 8275), care după mai multe însemnări în slavonă din zona Kievului din secolul al XVII-lea, posedă o notă marginală, ce-i drept, târzie, de la Bender (Tighina) din 1829: „Воск[ресе]ние страшного струса во гради Бендляръ 1829 года месеца ноебра 14 дня по полунощи в третим часу дясеть минут. Аз грешны и недостойны сего писати Тимофеи Красовски” (ISAEVICI 1989, 168) (trad.: „În zi de duminică în timpul unui cumplit cutremur în orașul Bender în anul 1829 luna noiembrie în ziua a 14-a la ora 3 și 10 minute după miezul nopții. Eu păcătosul și nedestoinicul aceasta am scris Timofei Krasovski”);

– un exemplar la Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei, Secția **din Sankt-Petersburg** (cota nr. 34); judecând după două însemnări în slavonă, un timp exemplarul a circulat în spațiul ucrainean, fiind amintit un protopop din Belaia Țercovi și un oarecare Iacov Danilov, care a vândut cartea prin 7162 (1653/1654), după care, se vede, exemplarul a ajuns în spațiul românesc, drept dovadă servind o însemnare nedatată, cu caractere chirilice, în limba română: „*Această carte vestită Bâblie [...]*” (ISAEVICI 1989, 164);

– un exemplar la Biblioteca Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Sârbești **din Belgrad** (cota 29919), cu însemnări în limba română (ISAEVICI 1989, 159).

Încă prin 1900, în Biblioteca Frației Ortodoxe **din Sofia** era identificată o veche tipăritură rusească incompletă (lipsă 2 pagini de început și 16 de la sfârșit) cu o însemnare precum că a fost cumpărată „În zilele binecinstitorului și iubitorului de Hristos Petru voievod stăpânitorul Țării Moldovei”⁴⁴, care mai târziu a fost identificată cu *Biblia* de la Ostrog, 1581 (astăzi nu se cunoaște locul de păstrare) (ATANASOV, 108). Pe voievod îl identificăm cu Petru Șchiopul, domn în anii 1574-1577, 1578, 1582-1591, ceea ce înseamnă că exemplarul a ajuns în Moldova în scurtă vreme după apariție.

În afară de acestea se cunosc alte 2 exemplare ale *Bibliei* de la Ostrog, care într-o anumită perioadă au circulat, fie în Moldova, inclusiv Basarabia, fie în zone limitrofe ale regiunii Odessa (Ucraina), cu populație românească, unde au fost identificate și preluate în urma aceleiași expediții arheografice (1973-1974) a Bibliotecii Universității din Moscova, care astăzi le păstrează la cotele 3047-2-75; 3047-2-75.

Biblia tipărită de Ivan Feodorov a pus, după noi, începuturile unei mai largi circulații a textului integral al Scripturii în cele trei țări românești și la slavii de sud. Drept dovadă în această privință poate servi numărul relativ mare de exemplare ale

⁴⁴ У. Спространов, *Опис на ръкописите в библиотеката на Св.Синод*, София, 1900, nr. 10. Citat după ATANASOV, 107-108.

acestei tipărituri (înșiruite mai sus) în spațiul etnic și cultural românesc. În paralel cu edițiile grecești, prima ediție integrală a *Bibliei* de la Ostrog din 1581 a fost pusă la temelia traducerii în românește a cărților din *Vechiul și Noul Testament*, la redactarea și așezarea într-un singur corp integral al *Bibliei* în românește, tipărită la București în 1688. Se consideră că tipăriturile lui Ivan Feodorov s-au aflat și la dispoziția primilor tipografi din Moldova, iar unii dintre ei, cum ar fi mitropolitul Dosoftei, chiar au preluat unele viniete feodoroviene în tipăriturile lor (MADAN, 4).

Torentul de carte tipărită est-slavă a continuat în țările române și în perioada imediat următoare de după Ivan Feodorov. Or, în această perioadă, pe lângă centrele tipografice arătate mai sus au început să activeze din plin altele noi, între care cele ale lui **Andronic Neveja** la Moscova (1575-1591) și **Vasilii Garaburda** la Vilno (1580); al fraților **Mamonici** la Vilno (1595); cel al tipograful **Vasilii** la Ostrog (1594-1598), precum și cele de la Evie, Kiev, Cernigov, Moscova ș.a. Astfel, după o perioadă de circulație și utilizare, s-au precipitat în fondurile bibliotecilor din România și Republica Moldova o serie de exemplare ale unor ediții apărute în aceste tiparnițe:

– un *Apostol* (Vilno, tipografia Mamonnicilor, 1591) și altul apărut în aceeași tipografie, în 1592 se păstrează astăzi la Biblioteca Națională a României din București la cota F. slav. 10 (GUSEVA, vol. II);

– două exemplare ale *Evangeliei Învățătoare* (Vilno, 1595) se păstrează astăzi la Biblioteca Națională a Republicii Moldova din Chișinău la cota 2/E-13 și la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași la cota CR. V.178 (datat greșit cu anul 1569) (GUSEVA, vol. II);

– un *Apostol Tetr* (Moscova, 1597) ajuns la Biblioteca Științifică Centrală a Academiei de Științe a Republicii Moldova din Chișinău la cota Ст. к./А-768/ПК, ИИВ. 299045;

– două exemplare de *Evangelie* (Vilno, tipografia Mamonnicilor, 1600), unul la Biblioteca Academiei Române din București, la cota CR. III 705 844, iar altul la Biblioteca Națională a României (XVI-IV.135) (GUSEVA, vol. II) (Figura 11).

Alte exemplare din aceeași perioadă care au circulat în spațiul românesc au fost depistate în Basarabia și în spațiul limitrof al Ucrainei în urma expediției din anii 1971-1976 (CAT. MOSC.) întreprinse de colaboratorii Universității „Mihail Lomonosov” din Moscova. Drept urmare, acestea au ajuns în colecția acestei biblioteci moscovite:

- *Евангелие Учительное*, Vilno, 1580 (inv. 3033-30-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 12);
- *Апостол*, [Vilno, 1595] (inv. 3033-53-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 29);
- *Евангелие Учительное*, Vilno, 1595 (inv. 3033-3-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 27);
- *Новый Завет с Псалтырью*, [Vilno, 1596] (inv. 3033-43-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 30);
- *Апостол Тетр*, Moscova, 1597 (inv. 3033-32-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 31);
- *Правило истинного живота христианского (Псалтырь с воследованием)*, Ostrog, 1598 (inv. 3333-33-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 32).

Tipărirea pe părți a *Sfintei Scripturi* a continuat în spațiul est-slav și în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mai multe exemplare ale acestor tipărituri au circulat și în spațiul nostru pe întreg parcursul aceluiași secol, dar și în cel următor. Dacă pe atunci aceste tipărituri ajungeau mai ales în bibliotecile mănăstirești sau parohiale bisericești, apoi în epoca modernă acestea ajung treptat în marile colecții ale bibliotecilor academice, muzeale și arhivistice din România și Basarabia, dintre acestea făcând parte:

– un *Apostol* (Moscova, 1606), astăzi în colecția moldo-ucraineană a Bibliotecii Universității „M. Lomonosov” din Moscova (inv. 3033-9-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 38);

– *Evanghelia Învățătoare* (Kliros, 1606), a ajuns în aceeași colecție universitară din Moscova (inv. 3033-34-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 42), iar un alt exemplar atestat în 1923 la mănăstirea Sucevița (DAN, 64, nr. 18);

– o *Evanghelia* (Moscova, 1606) ajunge din Basarabia în Biblioteca Universitară „M. Lomonosov” din Moscova (3033-8-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 39);

– un exemplar cercetat *de visu* al *Psaltirii cu Noul Testament* (Evie, tipografia Fraților din Vilno, 1611) a ajuns în colecția Bibliotecii Universitare „Mihai Eminescu” din Iași (CR II-815) cu importante amprente românești din secolul al XVIII-lea. La fila 4-14: „Acest testament a fost a dascălului Nichita și răpăusând dascălul Nichita au rămas la frații dascălului, anume preotul Lupașcu protopopul și Gheorghită frații dascălului și noi am dat-o la biserică la mănăstire la Dealul Mare, unde este hramul Uspeniei, să fie a besericii, dar nime din noi din feciorii noștri nice din rudele noastre nici dint-alții să fie volnici ca s-o ie dela beserică nici să o pue zălog nici pentru altă nimică a bisericii, acela să fie afurisit și anaftima și s-aibă parte Iuda de acela și am scris eu preotul Lupașcu protopopul și ne am și iscălit leat 7256 (1748) mai 1. Preot Lupașcu protopop”; la f. 185: „Să să știe de când am isprăvit Apostolul și Apocalopsis eu Ion... Ivan Devgol... 7254 (1746) aprilie 27” (BODINGER, vol. II, 28-29, nr. 65).

– două exemplare cercetate *de visu*, ale *Evangheliei Învățătoare* de Kiril Trankvilion Stavrovețkij (Rohmanov, 1619) (ZAPASKO/ISAEVICI, 39, nr. 121, cu anul de ediție greșit 12.III.1619, corect 09.XI.1619) din care s-a inspirat mitropolitul Varlaam al Moldovei în elaborarea *Cărții românești de învățătură...* (Iași, 1643). Doar în treacăt vom sublinia că ediția în cauză a fost realizată în câteva tiraje, toate cu susținerea materială a fiicelor domnului moldovean Ieremia Movilă – Irina, Maria și Ecaterina, căsătorite cu nobili polonezi (EȘANU/EȘANU 2018c, 103-120) (Figura 12). Primul exemplar a ajuns în Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, la cota CSV-5, cu mai multe însemnări posesorale ale Mănăstirii Sf. Treime din Blaj și o însemnare lacunară în limba română cu caractere chirilice, care aparține aceluiași mitropolit Dosoftei al Ardealului, pe care o aducem integral în continuare: „Adecă eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman și în Huși și mai mare// peste toate mănăstirile Țerii Moldovene. Așijdere // vlădic în Ardeal și în Maramureș și am fost în ținutul Sâsmariului [Sătmarului – n.n.]// până la Doprinți [Debrețin – n.n.]. Scriem și mărturisim. Cum am //... [lipsă f. 5-6] de mare treabă creștinătăței de-ai aduce de pre// ... [lipsă f. 8-31] rumănește să știți cum vă veți curăța de păcat // și

cum veți mulțami vecinicului împărat// și de bine și de milă a treia, cum vă veți // ruga lui Dumnezeu și cu ce veți dubândi// împărăția ceriului, să nu-l primiți să vă fie// preut în sat. V leto 7130 (1622) luna aprilie 21”. Al doilea exemplar se găsește în Fondul de bază al Muzeului Literaturii Române „Mihail Kogălniceanu” din Chișinău, la cota 7230 F.B.

Au continuat să circule în spațiul românesc și alte ediții est-slave ale *Apostolului*. Astfel, un exemplar al ediției din Moscova (1623), identificat pe meleaguri basarabene, a ajuns în fondurile Bibliotecii Universitare „M. Lomonosov” din Moscova (inv. 3033-40-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 66); altul tipărit la Kiev (1630) se păstrează la Biblioteca Academiei Române (CR III 528693), pe când un al treilea *Apostol* apărut la Moscova în 1633/1634 (ZERNOVA 1958b, 42, nr. 98) face parte astăzi din colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova (2/A-76, inv. 9135). Mai multe exemplare ale *Apostolului* („Апостоль, сіест, Книга Нового Завѣта, содержащая в себѣ дѣянїя и посланїя с[вя]тых Апостоловъ”) apărut la Lvov în 1639 cu predoslovie și herbul lui Petru Movilă (ZAPASKO/ISAEVICI, 59, nr. 270) au fost identificate după cum urmează (Figura 13):

- un exemplar atestat la mănăstirea Neamț (GUȘĂ, 158);
- altul la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, la cota CSV-3, cu însemnari posesorale ale Mănăstirii Sfintei Treimi din Blaj și alta la f.2-3 n.n. în limba română: „Această carte iaste a vladiche Saven i rocu Bojia АХЗІ (1661)”;
- un exemplar la Chișinău, în Biblioteca Națională a Republicii Moldova, Secția „Cărți vechi și rare”, la cota 2/A-76, inv. 4105;
- trei exemplare atestate la București, Biblioteca Academiei Române, secția Manuscrise, unul la cota CR III 463900, inv. 9891, cu un blestem la filele 1-4 din anul „302 (1751) месеца ноемврие дни ѿ (8)” și la fila 5 cu creion „Coșula – Botoșani – iunie 1938”; altul la cota CR III 413830, inv. 1368, și al treilea la cota CR III 413830+D1, inv. 1367, coperta originală în piele în colțuri ferecat cu metal, urme a două cataramae, tipar color cu mai multe însemnări:
 - pe forțat 1: Calcule aritmetice : „1905-1639=266” și nota „Сїя книга 266 годов ак сочинена”;
 - pe fila 2-13, partea de sus a paginilor, lipsă începutul însemnării (pe f. 1, din cauza lipirii altei hârtii) în limba slavonă: „Въ лѣто АХНЗ (1657) месець март дна 1 кѣпна сїю книгѣ раб Шофронїа и братом Симоном и подрѣжи своими Вирве, Васил и чади своими Васил, Тоадїе, Иван, Маркиш, Васил, Грига, Гафин, Гафїе, Федоре, Ионе † и дали заню в воли и зпосали свои, отца своего[о] Аѣка Цѣцари, подрѣжне его Мотра и предал ее до села Стримтѣри идеж ест храм С[вѣ]т[о]го іерарха чѣдотворца Млхаїла и ѣ писа в свои родител[и] и преда в еи в С[вѣ]т[о]м Г[оспо]дѣ... (indescifrabil) вие нїхто не плача в ззати ѿ ц[е]ркви ... благословенїа Катрїна еи ѿ месьт да сѣдит его Б[о]га на страшном сѣди. Амин” (trad.: „În anul 1657 luna lui martie ziua 1, am cumpărat această carte robul Șofronie și fratele Simon și cu soțiile lor Virva, Vasila și copiii lor Vasil, Toadie, Ivan, Marchiș, Vasil, Griga, Gafia, Gafie, Fedora, Iona † și a dat pentru ea cu voința și frica lor, a tatălui lor Luca Țuțari, a soției sale Motra și a dat-o în satul Strimturi unde este hramul Sfântului Ierarh și Făcător de minuni Mihail și a

înscris aici pe părinții săi și a dat-o Sfântului Dumnezeu... (indescifrabil) și nimeni să nu se plângă și să n-o ia de la biserică ... cu binecuvântarea Catrinei din partea locului, să fie judecat de Dumnezeu la judecata de apoi. Amin”);

– pe f. 2- 25, partea de jos a paginii, în slavonă și română cu caractere chirilice: „Г[вѣ]т[о]го ДѢХА АМИН. СІА книга рекомаѧ Апостол чини е тоцмита Velicico, пи косуѧ са Sofrona, Ane sora Morari Ivonusi cu саѧ Parasca și anume Flore косуѧ са Maria, cu feciorii Grigorie, Velicico, Diorid cu соѧа са Motra. Această carte, anume Apostol se hie poman veci lor de sanatate, morѧilor de ertarie de pacate. Cine se afla se o furie de unde este hramul Mihailu eѧe Gavriil anume i sat i hram Stremtura”;

– pe f. 14-22: „Помани Господи дѡшѡ раба Божиѧ Минкѡлѡ и поддрѡжи его Васила и чад его Петра и Гѡфиа и родителей его и сородьникъ его и мощиѡ его и сремощи его, а въ ѡцѡве не забъывайте а помни теѧ то не помане да проклатъ во сем Нѣцѣи за дѡшам а мине въ вѣкы вѣком. Амин” (trad.: „Pomeneste Doamne sufletul robului Muncul și соѧѧа са Vasilea și copiii lor Petru și Gafia și părinѧilor săi și rubedeniile sale, și моѧilor lui, și străмоѧilor lui, și voi părinѧи să nu uitaѧи să-i ѧineѧи minte ca să-i pomeniѧи și să fie blestemaѧи de [Sfinѧii Părinѧi] de la Niceea pentru sufletul meu în vecii vecilor. Amin”).

Un *Apostol* tipărit la Moscova în 1644 a fost achiziționat în Basarabia și păstrat astăzi la Biblioteca Universitară „M. Lomonosov” din Moscova (inv. 3033-47-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 164). De asemenea din prima jumătate a secolului al XVII-lea au circulat în spațiul românesc alte două ediții ale *Apostolului*, ambele apărute la Moscova în 1648, dar la date diferite (29 iunie și respectiv 8 octombrie), care astăzi fac parte din fondul Bibliotecii Academiei Române din București (CR III 401640), iar a doua tipăritură am identificat-o în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu” din Iași (CR V-268) și un exemplar la Biblioteca Universitară „M. Lomonosov” din Moscova (inv. 3033-22-75) (CAT. MOSC., 294, nr. 199), care provine din spațiul basarabean.

O răspândire și mai largă în lumea românească a avut *Evanghelia* tipărită în diferite centre ale slavilor de est. Poate chiar prin efortul lui Petru Movilă, mitropolitul Kievului, în număr destul de mare a ajuns pe meleagurile moldave, în scurtă vreme după apariție, *Evanghelia Învățătoare* („Евангеліе учителное свѡетѡишего негдыс. Патриѡрхи Константинопольского, Святого Каллиста. [Предмова и книги в чести Петръ Могила]”), Kiev, 1636/1637, cu o prefață și în onoarea ierarhului kievean (ZAPASKO/ISAEVICI, 57, nr. 256, ediția dată cu 1637).

Dintre acestea, câte un exemplar a ajuns la biserică „Sf. Dumitru” din Suceava (DEMCIUC/COJOCAR, 174); la mănăstirea Sucevița (Inv. 202) (MITRIC 2010b, 19); la mănăstirea Putna, unde pe la 1843 figura într-un inventar cu denumirea *Învățătura Evangheliilor a tuspaturu Evangheliști* (COJOCARU 2014, 421, nr. 67.1); la Muzeul Literaturii române „M. Kogălniceanu” din Chișinău și la Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” a Academiei de Științe a Moldovei din Chișinău. Pe la 1924 două exemplare ale aceleiași ediții movilene se păstrau în Biblioteca Societății istorico-arheologice bisericesti basarabene din Chișinău, un volum provenit de la mănăstirea Frumoasa din Basarabia, iar altul de la preotul Ioan Moleavin din comuna Revcouți, jud. Hotin (PARHOMIVICI, 7, nr. 13/554 și 14/555) (astăzi locul

păstrării nu se cunoaște), iar altele două se păstrează astăzi la Biblioteca Academiei Române din București (CR III 528698; CR III 603571).

O circulație și mai intensă a avut *Evanghelia* tipărită la Lvov în 1636 („ЕВАНГЕЛИОН сиреч БЛАГОВЕСТИЕ БОГОДОХНОВЕНИЙ ЕВАНГЕЛИСТ”) (ZAPASKO/ISAEVICI, 57, nr. 253) cu binecuvântarea mitropolitului Petru Movilă și cu o „Predoslovie” a lui Teofilact al Bulgariei. Astăzi trei exemplare ale acestei ediții sunt atestate la Biblioteca mănăstirii Sinaia (cotele 1941, 1942, 1943)⁴⁵,

– două exemplare atestate la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași, unul la cota CR IV-292, altul la CR V-144, fost exemplar din biblioteca lui P. Movilă, care posedă însemnări pe pagina de titlu: a) „Dia această să știe când... lui popa Toader din Bregă... ”; b) „Să știe când s-au născut cocono ... a lu pop Gligoraș în luna lui iulie în vâleat 1713” și la f. 3, c): „10 august 1703 cuprinzând o listă de cărți religioase, între care «Osmoglasnice rumânești» și «sârbești» și o «Alexandrie»” (BODINGER, vol. II, 86);

– alte două exemplare atestate la Biblioteca Academiei Române din București la cotele CR III 528695; CR III 528695 (+D1); ultimul aparținuse odinioară episcopului Melchisedec Ștefănescu;

– câte un exemplar: la mănăstirea Căpriană din Basarabia cu însemnarea: „Această Evanghelia a mănăstirii Chipriana, să se știe, am dat-o la Lipovăț⁴⁶ și iarăși să o aducă, în numele Tatălui și al Fiului și Sfântului Duh, amin. Această carte, Tetraevanghel, a cumpărat-o robul lui Dumnezeu, ierei Ștefan, și preuteasa lui, Drăguna, și a dat pe ea 4 lei bătuți, în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului domnului nostru Ioan Antonie voievod, la anul 7188 (1680), luna februarie 21 zile. Eu, ierei Grigore, am scris, multpăcătosul” (ÎNS. MOLD., 287).

– la mănăstirea Vorona, cu trei însemnări: a) „Această sfântă Evanghelia am dat-o preotului Ionu până cându îi trebui la biserica Mării Sale Domnii, la Hârlău, iară nu de tot, numai să știe cu dânsa pân ș-a însămnă alta și i-am dat eu, ermonah Vasile ot Galata, ca să știe când au îmblat veletu 7228 (1720) februarie 23 dni”; b) „Această sfântă Vanghelia au adus din sus, când au fost tătarăi în pradă și am răscumpărat-o eu Chiriță Simanu și cu soțul meu Safta și am datu la Sveati Neculai ot Izireni 7225 (1717) martie 1. Ca să fie pomană părinților noștri și cuconilor în veci. Eu Lupul am scris”; c) „Această sfântă Evanghelia am dat-o Chiriță Lăcătușu din Eși pentru sufletul lui la biserica noastră ce este în codru la Stavnicu, ce este săhăstria și este hramul Vovidenie, iar cine ar lua-o să fie blăstămat de Domnul Dumnezeu, leat 7236 (1728) martie 5” (IORGA, 265. ÎNS. MOLD., 445, 447).

– la biserica Sf. Spiridon din Iași cu însemnarea: „Această sfântă Evanghelia am dat-o preotului Ion până cându îi trebui, la biserica mării sale domnii, la Hârlău, iar nu de tot. Numai să știe cu dânsa pân ș-a însămnă alta. Și i-am dat eu, ieromonahu Vasilie ot Galata, ca să știe, când au îmblatu veletu 7228 (1720) februarie 23 dni” (ÎNS. MOLD., 420).

⁴⁵ Informații puse la dispoziție de protos. Mihail Harbuzaru de la mănăstirea Sinaia.

⁴⁶ Satul Lipovăț, jud. Vaslui.

– la Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” a Academiei de Științe a Moldovei din Chișinău la cota Ст.к./Е-131/РК, inv. 36088.

Dintre exemplarele *Evangheliei* (ЧЕТЕРЕ ЕВАНГЕЛИЈА) tipărite la Moscova cu sprijinul țarului și al patriarhului Moscovei în anul 1636/1637, unele au ajuns și pe meleagurile românești:

– un exemplar este atestat la Muzeul din Șcheii Brașovului (inv. nr. 20) (OLTEAN, 194-196, nr. 58);

– un exemplar în custodia (C 293) Muzeului Național de Istorie a României din București. Inițial, conform însemnării de pe ferecătura a doua, în foaie de argint aurit: „...† Арха[н]г[е]лы Михаилъ в л[ѣ]тѣ 7201 (1642) м[е]сеца м[а]рта 21 д[н]я” (trad.: „†Arhanghel Mihail în anul 1642 în luna lui Martie 21 zile”) a fost dăruită mănăstirii Dancu din Iași. În 1903 acest lăcaș este închis, odoarele și cărțile au trecut la mănăstirea Sfântul Sava din Iași. În zilele noastre, la cererea acestei din urmă mănăstiri, Muzeul va retroceda tipăritura. Posedă inscripție pe verso I coperte: „Arhiepiscopia Iașilor. Parohia Sf. Sava, raionul Iași, nr. 109”, cu același text și ștampila la f. 30. Însemnări: la f. 508 „Această *Evanghelie* esti a bisericii Dan[сu] din Eași, 1879 av[gust] 28. Iconom V. Login”.

Încheiem exemplificările cu privire la circulația *Evangheliilor* est-slave cu câteva exemplare ieșite din Tiparnița Frăției Ortodoxe din Lvov în 1644 (ZAPASKO/ISAEVICI, 65, nr. 322). Astfel câte un exemplar se păstrează la biserica „Sf. Dumitru” din Suceava (DEMCIUC/COJOCAR, 174); la mănăstirea Răchitoasa din Moldova, văzut de Melchisedec [Ștefănescu] prin 1885, cu însemnarea pe fila de la început: „Această sfântă *Evanghelie* cumpăratu-s-au Enachie biv cămăraș vă dni Io Evstratie Dabij[a] voevod let 7172 (1664) m[e]c[e]ța mart 5 dni” (MELCHISEDEC, 306; ÎNS. MOLD., 258); la Biblioteca episcopiei Romanului și Hușilor (ÎNS. MOLD., 334) cu însemnarea: „Această sfântă *Ivangheli* o au răscumpărat popa Constantin ... din sat din... Fundul Tutovii și am dat 6 lii...Leat 7208 (1699 sept. 1 – 1700 aug. 31)”; în biblioteca D. Cioloca (MORARIU; MUREȘIANU, 29) și în Biblioteca Națională a Republicii Moldova din Chișinău (la cota 293/E-13, inv. 4095). Cea mai numeroasă este colecția Bibliotecii Academiei Române din București, în care se păstrează trei exemplare ale *Evangheliei* (Lvov, 1644), la cotele CR III 381227; CR III 394554 și la CR III 413828.

În țările române erau căutate și diferite ediții est-slave ale *Psaltirii*, fapt despre care ne vorbesc cele câteva exemplare din prima jumătate a secolului al XVII-lea păstrate în bibliotecile noastre. Astfel, un exemplar al *Psaltirii* apărute la Moscova în 1634 este trecut în registrele Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova (2/П-86, inv.10577), pe când *Psaltirea de învățătură* (Псалтырь Учительная) apărută la Moscova în 1645 o aflăm în două exemplare la Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu” din Iași (CR I-128; CR III-544d), iar un exemplar la Biblioteca Academiei de Științe din Chișinău (cota I.S.V. /П-86/CR, инв. 351830). Alte exemplare ale acestei cărți biblice, fiind vorba de ediția din 1650 din aceeași urbe, le găsim în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu” din Iași (CR II-875) și în cea a Academiei Române din București (CR I 403.974).

Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, din inițiativa țarului Rusiei Alexei Mihailovici, la Moscova a început lucrul în vederea pregătirii unei noi ediții a *Bibliei* în limba slavă bisericească. În acest scop au fost invitați de la Kiev ieromonahii Epifanie Slavinețkij, Arsenie Korețkij și Damaskin Ptițkij. Pe parcurs de 10 ani aceștia au pregătit câteva tipărituri de slujbă ortodoxă, între care *Apostolul*, *Evangelia* și *Psaltirea*. Dacă primele două nu au suferit redactări, apoi *Psaltirea* a fost redactată substanțial după textul original al *Septuagintei* și a ieșit de sub tipar la 1658. Această muncă s-a soldat în cele din urmă cu apariția în **1663 a primei ediții moscovite a *Bibliei***, care în linii mari reprezenta o reeditare a *Bibliei* lui Ivan Feodorov din 1581. În predoslovie la această ediție Epifanie Slavinețkij arăta printre altele că, deși se intenționa să fie redactat totalmente textul *Scripturii*, din lipsă de originale grecești ale unor cărți, dar și din lipsă de mai mulți oameni cunoscători de greacă, s-a decis de-a stopa lucrul și s-a hotărât de a retipări *Biblia* lui Ivan Feodorov, doar cu unele corectări ce țineau de ortografie, mai rar morfologie și erori de tipar. Unele arhaisme și sintagme mai puțin înțelese au fost explicate prin glose marginale și doar *Psaltirea* a fost inclusă în ediția din 1663 în redacția lui Epifanie Slavinețkij după ediția sa din 1658.

După câte se vede, *Biblia* moscovită era cunoscută de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, căci atunci când se adresa la 15 august 1679 către patriarhului Ioachim al Moscovei cu rugămintea de a i se trimite la Iași o tiparniță „deplină cu sculele ei cele mărunte cu toate tacâmurile ei cele de trebuință...” mai cerea și „litere de acelea, cu care ați tipărit *Biblia*...” (IST. NAROD., 58-59, doc. nr. 13).

În deceniile următoare, sub conducerea aceluiași Epifanie Slavinețkij, apoi și de către alte colective de teologi-tâlmaci, la Moscova au fost întreprinse noi tentative de a pregăti o nouă redacție integrală a *Bibliei* în slavonește după originalul grecesc, dar dintr-o cauză sau alta această muncă nu a fost dusă la bun sfârșit. Dacă Epifanie a reușit să corecteze în spiritul originalelor doar *Noul Testament* în limba slavonă, apoi cei care l-au urmat după moartea sa (1675) în această acțiune au izbutit să corecteze și să editeze la Moscova, în 1679, doar *Apostolul* (PIČHADZE, 120-200).

Cu începere din 1712, din porunca lui Petru I, țarul Rusiei, a fost instituită o nouă comisie în vederea pregătirii unei noi ediții a *Bibliei*. În această muncă au fost atrași mai mulți teologi și traducători, care au încercat să se bazeze pe numeroasele ediții occidentale ale *Sfintei Scripturi* în limbile greacă, evreiască, latină și bineînțeles edițiile slavonești anterioare (1581-1663). După mai multe tentative de a duce la bun sfârșit aceste reverificări și corectări ale textului biblic, o nouă ediție a *Bibliei* a văzut lumina tiparului la Sankt-Petersburg doar în 1751, iar o a doua ediție în 1756 (PIČHADZE, 120-200), de astă dată sub împărăteasa Elizaveta Petrovna (1741-1761), al cărei nume îl și poartă până astăzi *Biblia Elizavetei* (Елизаветинская Библия).

În paralel, pe parcursul secolului al XVIII-lea, în tiparnițele din Lvov, Kiev, Moscova ș.a. au fost scoase la lumină în mai multe rânduri *Noul Testament*, *Psaltirea*, *Apostolul* și alte cărți biblice și de slujbă bisericească, dintre care unele de asemenea au ajuns și pe meleagurile românești. Trebuie, însă, subliniat faptul că treptat, pe măsură ce avea loc trecerea la oficierea slujbei religioase în limba română și în

condițiile când tiparnițele românești produc tot mai multe ediții, numărul cărților în limba slavonă venite din spațiul est-slav descrește neîncetat. Același proces îl observăm și în privința pătrunderii Bibliilor tipărite în Rusia pe parcursul secolelor XVIII-XIX, căci odată cu retipărirea *Bibliei* la Blaj în 1795 și, mai ales, după apariția în mari tiraje (AMĂRIUȚEI ET AL.) a *Noului Testament* (1817) și a *Sfintei Scripturi* la Petersburg, în 1819, din inițiativa mitropolitului Basarabiei Gavriil Bănulescu-Bodoni (DANILOV, 215-220), necesitatea de carte slavonească aproape că dispare. Locul Bibliilor în greacă și slavonă îl ocupă tot mai mult Bibliile traduse și editate în limba română. Acest fenomen îl observăm chiar și în Basarabia aflată din 1812 sub stăpânire rusească, căci mai ales *Biblia* românească tipărită la Petersburg în 1819 este repartizată în această provincie în sute de exemplare. Mai mult, această din urmă ediție a *Sfintei Scripturi* în românește a dus la răspândirea ei în proporții sporite și în spațiul românesc din dreapta Prutului.

Astfel, din cele arătate mai sus putem trage concluzia că pe parcursul sec. XI-XVIII, în scurtă vreme după creștinare, slavii de răsărit au manifestat un mare interes față de înțelepciunea cărții și mai ales față de textele biblice, pe care le-au recopiat după izvoade sud-slave, ca mai târziu să recurgă la traducerea lor directă după originalele *Septuagintei* și ale *Vulgatei*. Către sfârșitul secolului al XV-lea în mediul est-slav s-a reușit întocmirea unui codice integral al *Bibliei* în limba slavă veche bisericească, care la început a circulat prin copii și a fost pus la temelie primei ediții a *Bibliei* în limba slavonă bisericească (Ostrog, 1581). Același izvod a servit drept temelie pentru edițiile ulterioare din secolele XVII-XVIII ale *Sfintei Scripturi* în estul slav al Europei.

Cu începere din secolul al XIII-lea, la început sub formă de manuscrise, apoi și tipărite, numeroase cărți biblice, dar și textul integral al *Bibliei* – tipărit de cărturarii est-slavi în câteva rânduri – au circulat intens și în spațiul cultural și ortodox românesc.

Bibliografie

- AMĂRIUȚEI ET AL. = Mihai-Cristian Amăriuței/Ludmila Bacumenco-Pîrnău/Veronica Olariu, *Societatea biblică rusă și filiala sa din Basarabia (1813-1826). Noi considerații*, în *Istorie și cultură. In onorem academician Andrei Eșanu*, coord. Gh. Cojocaru/I. Cereteu, Chișinău, 2018, 583-597.
- ATANASOV = П. Атанасов, *Книги Ивана Федорова в Болгарии*, în: *Книга и графика*, Москва, 1972, 107-114.
- BODINGER = M. Bodinger, *Catalogul cărții rare și prețioase din Biblioteca Universitară „M. Eminescu”*, în 4 volume, Iași, 1974-1981.
- BOGDAN = Damian P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă. Tratat și album*, București, 1978.
- BOIVINNIK = Марат Ботвинник, *Откуда есть пошел букварь*, Минск, 1983.
- CANTEMIR = D. Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu, traducere din limba latină și indicii de Dan Slușanschi, București, Institutul Cultural Român, 2007.
- CAT. MOSC. = И. В. Поздеева/И. Д. Кашкарова/М. М. Леренман, *Каталог книг кирилловской печати XV-XVII вв. научной библиотеки Московского Университета*, Москва, 1980 (Список книг полученных в экспедициях 1971-1976 г.).

- CAT. NNEAMT = *Каталогул генерал ал манускриселор молдовенешть пэстрате ын УРСС. Колекция библиотечий мэнастирий Ноул-Нямц (сек. XIV-XIX). /Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР. Коллекция Ново-Нямецкого монастыря (XIV-XIX). Алкэтуитор Валентина Овчинникова-Пелли, Кишинэу, 1989.*
- CAT. SNG = *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век, выпуск 1 (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). Гл. ред. С. О. Шмидт, Отв. ред. А. А. Турналов, Москва, 2002.*
- CAT. SSSR = *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР, XI-XIII вв. Гл. ред. С. О. Шмидт, Отв. ред. А. П. Жуковская, Москва, 1984.*
- CAT. PSKOV = *Каталог славяно-русских рукописей Псковского Музея-Заповедника (XIV-начало XX), часть 1, Псков, 1991.*
- CAT. RGADA = *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века хранящихся в Российском Государственном Архиве древних Актов, Москва, 2000.*
- CAT. TĠGADA = *Каталог славяно-русских рукописных книг XI-XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР, часть 1, Москва, 1988.*
- COJOCARU 2006 = Alexie Cojocaru, *Inventarul de odoare și obiecte ale mănăstirii Putna (1796), „Analele Putnei”, II, 2006, 1-2, 5-98.*
- COJOCARU 2014 = Alexie Cojocaru, *Izvodul manuscriselor și tipăriturilor mănăstirii Putna (1843), „Analele Putnei”, X, 2014, 2, 415-448.*
- DAN = Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de documente ale Suceviței și Schitul celui Mare, București, 1923.*
- DANILOV = Maria Danilov, *Istoricul tipăririi și arealul de răspândire a Bibliei românești de la Petersburg (1819), „Tyragetia”, Chișinău, IV-V, 1994-1995, 215-220.*
- DEMCIUC/COJOCAR = Vasile V. Demciuc/Justinian-Remus Cojocar, *Biserica „Sfântul Dumitru” Suceava, Suceava, 2009.*
- EȘANU 2013 = Andrei Eșanu, *Le livre ouest-slave dans les Pays Roumains aux XVe-XVIe siècles, în Idem, Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX). Studii, Chișinău, 2013, 15-20.*
- EȘANU/EȘANU 2014 = Andrei Eșanu/Valentina Eșanu, *Însemnări necunoscute de pe codice și cărți vechi, în Retrospecții medievale. În onorem professoris emeriti Ioan Caproșu. Edd. Victor Spinei/Laurențiu Rădvan/Arcadie M. Bodale, Iași, 2014.*
- EȘANU/EȘANU 2018a = Andrei Eșanu/Valentina Eșanu, *Cartea est-slavă în țările române în secolele XV-XVII, în Idem, Lumina cărții la români (sec. XIV-XIX). Studii, surse și materiale, București-Brăila, 2018, 61-67.*
- EȘANU/EȘANU 2018b = Andrei Eșanu/Valentina Eșanu, *Legăturile Țării Moldovei cu Episcopia ortodoxă din Przemysl (sec. XIV-XVII), în Idem, Lumina cărții la români (sec. XIV-XIX). Studii, surse și materiale, București-Brăila, 2018.*
- EȘANU/EȘANU 2018c = Andrei Eșanu/Valentina Eșanu, *Dosoftei, mitropolitul Ardealului, un precursor al lui Varlaam al Moldovei (receptarea Evangheliei Învățătoare (Rohmanov, 1619) de Kiril Trankvilion Stavrovețkij în țările române), în Idem, Lumina cărții la români. Studii, surse și materiale, București-Brăila, 2018, p. 103-120.*
- FEOD. PEČ. = *Первопечатник Иван Федоров: описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности. Сост. Е. А. Немировский/М. В. Галушко/А. Д. Кизлик. Науч. Ред. и предисл. Я. Д. Исаевич, Львов, 1983.*
- FEOD. DRUK. = *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI- перша половина XVII ст.). Збірник документів. Упорядники Я. Д. Ісаєвич/О. А. Купчинський/О. Я. Мацюк/Е. Й. Ружицький, Київ, 1975.*

- GONȚA = Al. Gonța, *Documente privind istorie României. A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de locuri*, București, 1990.
- GUSEVA = A. A. Гусева, *Издания кириллического шрифта второй пол. XVI века, Сводный каталог*. Кн. I-II, Москва, 2003.
- GUȘĂ = Ștefan Gușă, *Biblioteca mănăstirii Neamț, „Teologie și viață”*, serie nouă, LXVIII (II), 1992, 1-3, Iași, 1992.
- IORGA = Nicolae Iorga, *Studii și Documente*, vol. XVI, București, 1909.
- ISAEVICI 1964 = Я. Д. Исаевич, *Львовский Апостол Пвана Федорова 1574 года (по материалам львовских книгохранилищ)*, în *Книга. Исследования и материалы*. Сборник, вып. IX, Москва, 1964, 54-68.
- ISAEVICI 1976 = Я. Д. Исаевич, *Иван Федоров и возникновение книгопечатания на Украине*, в *Федоровские чтения. 400 летие книгопечатания на Украине*, Москва, 1976, с. 27.
- ISAEVICI 1981 = Я. Д. Исаевич, *Преемники первопечатника*, Москва, 1981.
- ISAEVICI 1987 = Я. Д. Исаевич, *Издания Пвана Федорова в Румынии*, в *Федоровские чтения 1982*, Москва, 1987.
- ISAEVICI 1989 = Я. Д. Исаевич, *Литературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989.
- ISAEVICI/MIȚKO = Я. Д. Исаевич/Т. З. Мицько, *Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького*, „Библиотекознавство та библиографія”, Киев, 1982, 51-67.
- IST. NAROD. = *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы*. В трех томах. Том III (1673-1711), Москва, 1970.
- ÎNS. MOLD. = *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu. Vol. I (1429-1750), Iași, Demiurg, 2008.
- KNIG. ROS. = *Книга в России*. Часть первая. Русская книга от начала письменности до 1800 года. Под ред. В. Я. Адарюкова и А.А. Сидорова, Москва, 2008.
- LINACIOV = Д. С. Лихачев, *Подвиг Пвана Федорова*, în *Дмитрий Лихачев, Книга беспокойств*, Москва, 1991.
- MIȚRIC 2010a = Olimpia Mitric, *Colecțiile de carte veche din biblioteca mănăstirii Putna*, „Analele Putnei”, VI, 2010, 1, 91-100.
- MIȚRIC 2010b = Olimpia Mitric, *O însemnare necunoscută a Mitropolitului Petru Movilă, din anul 1629*, în *Biblioteca Mănăstirii Putna*, „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopob»”, Iași, XLVIII, 2010, 17-22.
- MADAN = I. Madan, *Primul tipograf rus*, „Moldova socialistă”, 15 decembrie 1983, 4.
- MELCHISEDEC = Melchisedec [Ștefănescu], *Episcopul Romanului, Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885.
- MORARIU = V. Morariu, *Din bibliotecile Caransebeșului*, „Foaia diecezană”, Caransebeș, 57, 1944, 50-51, 4-6.
- MUREȘIANU = Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985.
- NEMIROVSKIJ 1964 = E. Л. Немировский, *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров*, Москва, 1964.
- NEMIROVSKIJ 1980 = E. Л. Немировский, *Издания Пвана Федорова в книгохранилищах Сербии и Воеводины, в Советское славяноведение*, Москва, 1980.
- NEMIROVSKIJ 1985 = E. Л. Немировский, *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985.
- NEMIROVSKIJ 1991 = Немировский, Е. Л., *Путешествие к истокам русского книгопечатания*, Москва, 1991.
- NEMIROVSKIJ 1996 = Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band I, Inkunabeln, Baden-Baden, 1996.

- NEMIROVSKIJ 2005 = E. A. Неміровскій, *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 2, часть I: Начало книгопечатания у южных славян, Москва, Наука, 2005.
- NEMIROVSKIJ 2008 = E. A. Неміровскій, *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Начало книгопечатания в Валахии, Москва, Наука, 2008.
- OLTEAN = Vasile Oltean, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, ediție definitivă, Iași, TipoMoldova, 2014.
- PANAITESCU = P. P. Panaitescu, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. 1, București, 1959.
- PARHOMIVICI = Iosif Parhomivici, *Catalogul Bibliotecii Societății istorico-archeologice bisericești basarabene din Chișinău*, Chișinău, 1924.
- PELIN = Valentina Pelin, *Manuscrise românești din secolele XIII-XIX în colecții străine (Rusia, Ucraina, Bielorusia)*. Catalog. Ediție îngrijită de acad. Andrei Eșanu, dr. Valentina Eșanu și Veronica Cosovan, Chișinău, Știința, 2017.
- PIČHADZE = A. A. Пичхадзе, *Библия*. IV. Переводы (Церковнославянский), în *Православная Энциклопедия*, том 5, Москва, 2009, 120-200.
- POZDEEVA/EROFEEVA/ŠITOVA = И. В. Поздеева/В. И. Ерофеева/Г. М. Шитова, *Кириллические издания XVI – 1641 год. Находки археографических экспедиций 1971-1993 годов поступившие в Научную библиотеку Московского Университета*, Москва, 2000.
- PETRUȘEVICI = A. C. Петрушевич, *Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год*, Львов, 1874.
- REK. POL. = *Rekopisy cerkiewnosłowińskie w Polsce*. Katalog. Opracowali Aleksander Naumow, Andrej Kaszlej, przy współpracy Ewy Naumow, Jana Stradomskiego, Kraków, 2004.
- RUS. RUK. = *Русская рукописная и старопечатная книга в личных собраниях Москвы и Подмосковья*. (Каталог выставки), Сост. И.В. Поздеева, А.И. Троицкий, Москва, 1983.
- SLAV. KNIG. = *Славянские книги кирилловской печати XV – XVIII вв.: Описание кн., хранящихся в Гос. публичной библиотеке УССР*. Сост. С. О. Петров/Я. Д. Бирюк/Г. П. Золотарь. Отв. ред. П. Н. Попов., Киев, 1958.
- TINOMIROV = M. H. Тихомиров, *Исторические связи России со славянскими странами и Византией*, Москва, 1969.
- ȚELEVICI = Ю. Целевич, *Исторія Скиту Манявського*, Львів, 1887.
- ȚURKAN = P. Цуркан, *Славянский перевод Библии: Происхождение, история текста и важнейшие издания*, Спб., 2001.
- VLADIMIROV = A. И. Владимиров, *Всеобщая история книги. Древний мир, Средневековье, Возрождение, XVII век*, Москва, Книга, 1988.
- ZAHARIUC = Petronel Zahariuc, *Informații genealogice în pomelnicul Schitului Mare din Galiția*, „Arhiva Genealogică”, Iași, IV (IX), 1997, 1-2, 19-26.
- ZAPASKO/ISAEVICI = Яким Запаско/Ярослав Исаевич, *Пмятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Книга перша (1574-1700), Львів, 1981.
- ZERNOVA 1958a = A. C. Зернова, *Книги кирилловской печати хранящиеся в зарубежных библиотеках и неизвестные в русской библиографии*, în *Труды Государственной Библиотеки СССР им. В. И. Ленина*, том 2, Москва, 1958.
- ZERNOVA 1958b = A. C. Зернова, *Книги кирилловской печати изданные в Москве в XVI-XVII веках. Сводный каталог*. Пов ред. Н. П. Кисилева. Москва, 1958.

Figura 1. Evanghelia Apracos Scurt (Савина Книга), sec. X-XI, f. 142

Figura 2. Evanghelia lui Ostromir (Остромирово Евангелие Апракос Краткий), copiat în 1056-1057, filă de început cu Evanghelia după Ioan

Figura 3. Miscelaneul lui Sveatoslav (Изборник Святослава) din 1073

Figura 4. Evanghelia
(Архангельское Евангелие Апракос Краткий) din 1092

Figura 5. Evanghelia lui Mstislav
(Мстиславово Евангелие Апракос Полный) din 1115-1117

Figura 6. Evanghelia Apracos (Юрьевское Евангелие) din 1119-1128

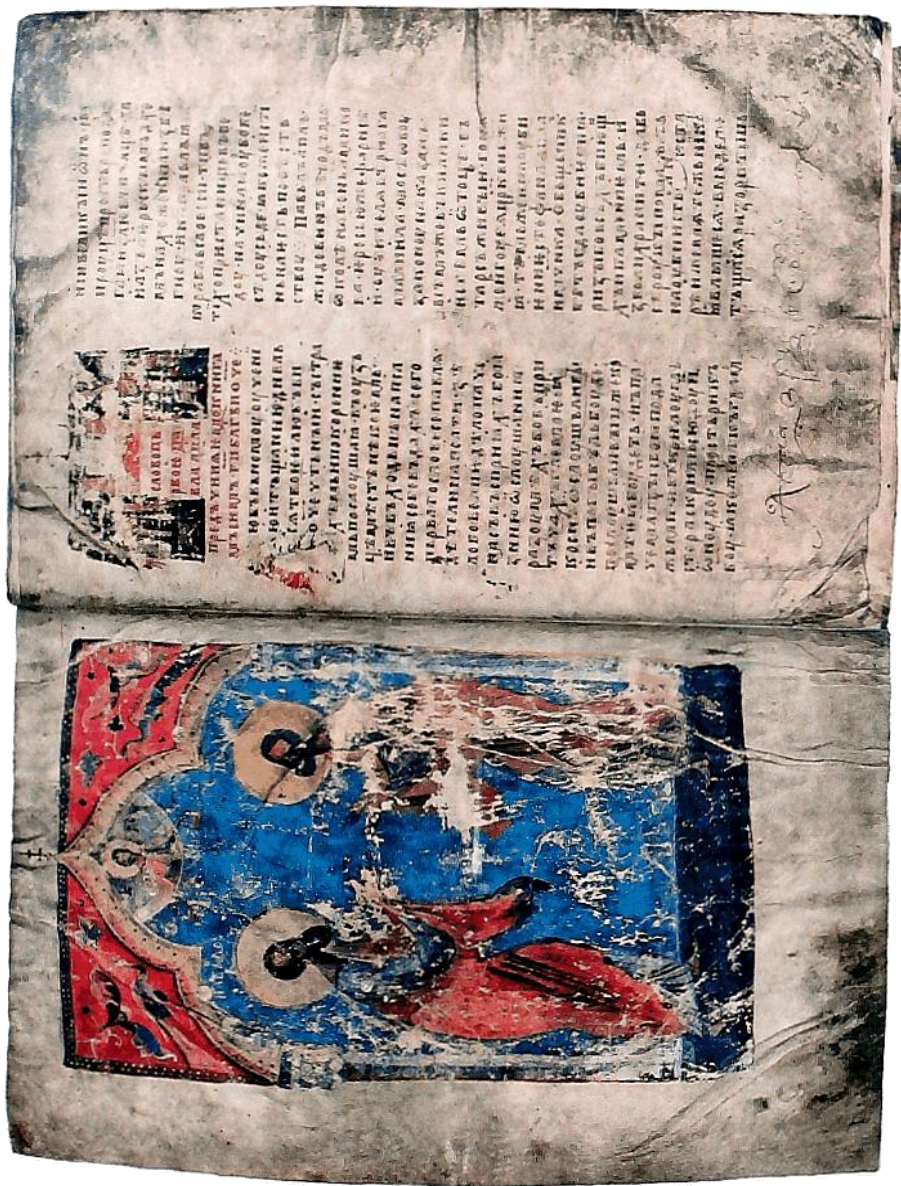

Figura 7. Apostol Tâlcuit (Толковый Апостол) din 1220

Figura 9. Biblia Rusca (Библия Руска), Praga, 1517-1519

Figura 10. Biblia (Ostrog, 1581)

Figura 11. Evanghelic (Vilno, 1600)

Figura 12. Evanghelia Învățătoare de Kiril Trankvilion Stavrovețkij (Rohmanov, 1619)

Figura 13a. Apostol apărut la Lvov în 1639 cu predoslovie și herbul lui Petru Movilă

Figura 13b. Apostol apărut la Lvov în 1639
cu predoslovia și herbul lui Petru Movilă

Figura 14. Evangelia Învățătoare, Kiev, 1636/1637

Figura 15. Evanghelic, Moscova, 1636/1637

Figura 16. Biblia, Moscova, 1663

Figura 17. Biblia Elizavetei (Елизаветинская Библия),
Sankt-Petersburg, 1751

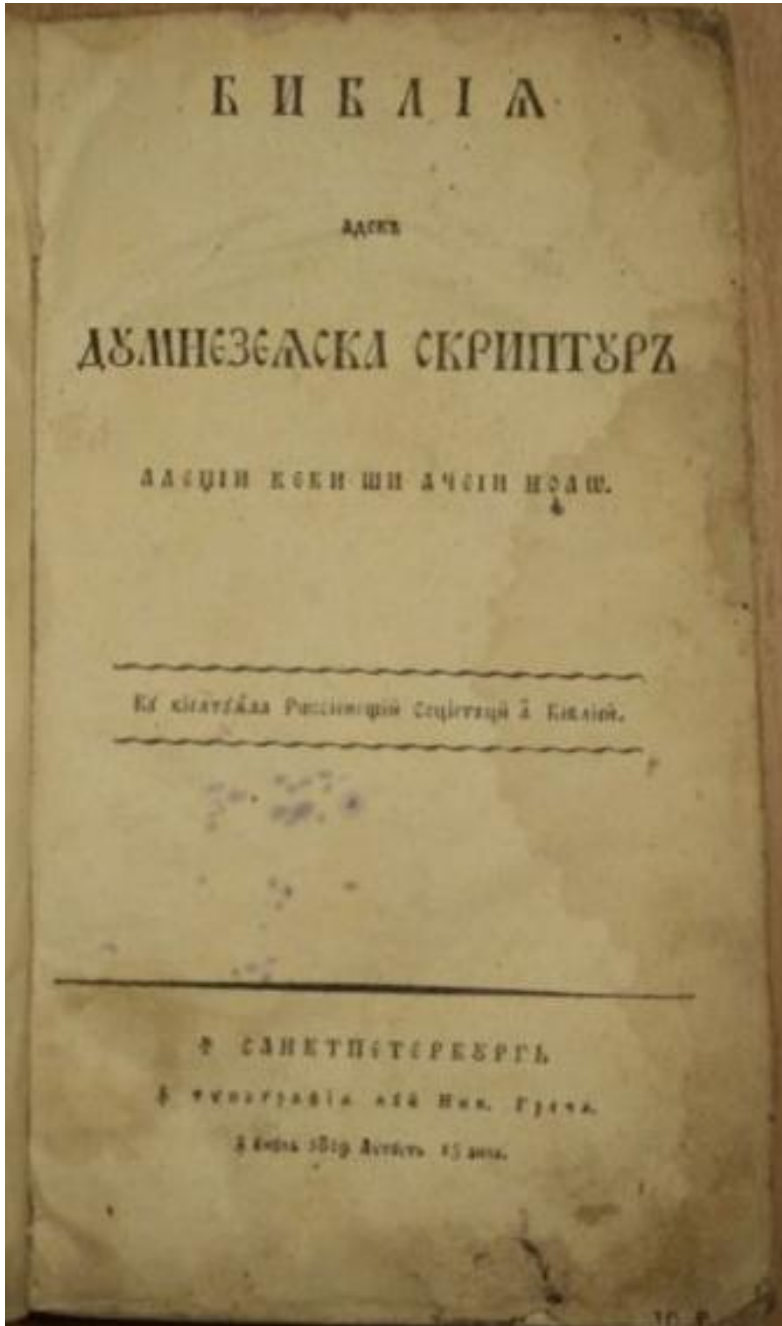

Figura 18. Biblia, Sankt-Petersburg, 1819